

849

ՀՐԵՏ. ԲԺ. Ե. ԲՈՒԿՈՒՂԵԱՆԻ

ՎԱՐԴԱՐԻ ==

== ԱՐԵՒԸ

8-82

4-30

23 MAY 2005

2 NOV 2009

№ 1 (13) ՀԲՍ. ԲԺ. Ը. ԲՈՒԴՈՒՂԵՆՆԻ № 1 (13)

8-82
4-30 Այ.

ՎԱՐԴԱՐԻ ==
== ԱՐԵԻԸ

1001
3263

1. Վարդարի Արեի. 2. Հայ կամաւորներին.
3. Արծիւների բնում.

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան «Հասկրան»
1915

ԿՌՈՒՆԿՆԵՐԸ

... Աշնանային մի երեկոյ էր: Շրջա-
կայ լեռների գագաթները շիկնել էին վեր-
ջալոյսի ճառագայթների տակ: Կռունկների
մի երամակ, սեին տալով ամպերի մէջ,
ճօճուելով ու ոլորուելով, դանդաղ դէպի
հարաւ էր չլում...

Աչքերս յառած դէպ' երկինք՝ երկար
նայում էի նրանց ետեից, մինչև որ նրանք
ծածկուեցին ամպերի ետևում: Չը գիտեմ
ինչո՞ւ՝ մի ինչ-որ տխրութիւն պատեց սիր-
տըս. ինձ թուաց, թէ այդ կռունկները
կը մոլորուեն ճանապարհին և իրենց օթե-
ւանը չեն հասնիլ: Նրանք թռչում էին տա-
րածութեան միջով, չլում դէպի հեռունե-
րը. բայց այնքան անձուկ էր նրանց երա-
մը, այնքան դանդաղ նրանց թռիչքը, որ
կարծես նրանց էլ ինձ պէս ճնշելիս լինէր
մի ծանր նախազգացում:

Եւ ես դեռ նայում էի դէպի նրանց
անցած տարածութիւնը, երբ հեռում մի
սև գիծ երևաց հորիզոնի վրայ, որը մօտե-
նալով՝ սաւանի ձև ստացաւ:

Նա մնացած կռուներէ մի փոքրիկ
խմբակ էր այդ:

Գուրգուրանքով երկու կռուակ իրենց
թեքի վրայ զգուշութեամբ տանում էին
իրանց վիրաւոր ընկերոջը. ըստ երևոյթին
նրանք շտապում էին մուտք վրայ չը հա-
սած հասնել ընկերներին:

— Աստուած իմ, բացականչեցի ես
սրտիս խորքից. ինչպիսի կարեկցութիւն
անբան թռչունների մէջ...

ՆԷ հաւատա նորից վերադարձաւ և
սիրտս ու հոգիս լցուեց յուսով ու եռան-
դով...

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՐՈՍ-ՄԱՐՏԻԿ

ՆԻԿՈԼ-ԳՈՒՄԵՆԻ

ԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Հրատարակչից

PER LA BOCA DE SU HERIDA

Per la boca de su herida...

Տարօրինակ, զարմանալի դարձուածք՝ ծընուած Սպանիայում և անհասկանալի սպանացիներին անգամ. հայերէն կը նշանակէ՝ աղաղակել վերքի... բերանով...

Վերքի... բերան... մի սոսկալի խօսք, որ կարող էր միայն միջնադարեան Սպանիան հասկանալ և մարսել... Այնտեղ ամեն բանի վրայ իշխում էր գաղտնի հոգևոր դատարանը. և գիւղացու աղքատ խրճիթում, և թագաւորի շքեղ պալատում վախենում էին և դողում ինկվիզիտորների առաջ, որոնք ի փառս երկնքի և յանուն Քրիստոսի խարոյկներում այրում էին «մեղաւորներին»: Ինկվիզիտորները ոչ թէ միայն այրում էին, այլև չարչարում... նրանք աշխատում էին, որ զոհի վերքը չը բուժուի, այլ մնայ բաց, ցաւի ու ցաւի... Կարծես վերքը կենդանանում էր և խօսում, հեռւմ, աղաղակում իր... բերանով... Եւ այսպէս բազմաչարչար սպանացիները գոչում, աղաղակում էին իրանց վերքերի շրթունքներով...

Անցան դարեր: Ահեղ հոգևոր դատարանը

կնքեց իր մահկանացուն, երբ փչեցին մարդկային ազատութեան զեղեցիկ հովերը: Սպանիան մոռացաւ իր ինկվիզիտորներին և խարոյկները, որ մարեցան, իսկ դարձուածքը՝ Per la boca de su herida մնաց իբրև մի յուշարձան. միայն նրա միտքը, նրա իմաստը իրանք սպանացիները այժմ չեն հասկանում, մեքենաբար կրկնելով նրան:

Բայց կայ մի ազգ, որը հասկանում է այդ սոսկալի դարձուածքը, նրա միտքը և իմաստը, և որը այսօր հեռւմ է, գոչում և աղաղակում իր վերքի շրթունքներով:

Այդ մազմաշարձար ազգը՝ հայերն են... Ինկվիզիցիան վաղուց ի վեր բոյն է դրել մեզանում և դարեր շարունակ ինկվիզիտորները մեզ յօշոտում են, սպանում, չարչարում, տանջում... Մեր վերքերը վաղուց բացուած են, երբէք չեն փակուել, լայնանում են, մեծանում և ցաւում, ցաւում... կարծես ամբողջ ազգը մի մեծ վերք է դարձել: Այդ վերքը կենդանանում է: Մեր երեսները չեն տեսնում, երևում են միայն մեր սոսկալի վերքերը, և այսօր մենք գոչում ենք և աղաղակում մեր վերքերի շրթունքներով...

Նենգ թիւրքը, աւազակ քիւրդը, Աբդիւլ-Համիդներն և Լէվերները դարձել են մեր դահիճ-ինկվիզիտորները:

Այսօր մենք աղաղակում ենք մեր վերքերի շրթունքներով և սպասում ենք, որ մեծ Ռու-

սաստանը, զեղեցիկ Ֆրանսիան, հզօր Անգլիան լսեն մեզ և բուժեն մեր վերքերը...

Վեց վիլայէթները մերն են, որովհետև առատօրէն ողողուած են հայի արիւնով. վեց վիլայէթները մեր արդար արեան գինն են: Եթէ իրաւ այս մեծ պատերազմը պիտի վերջապէս ճանաչել տայ փոքր ազգերի իրաւունքները՝ ապրելու, առաջագիմելու և զարգանալու. եթէ այս պատերազմը պիտի ճանաչել տայ մինչև այսօր բռնաբարուած արդարութիւն և օրէնք, կուտուրայ և ազատութիւն, մեր լայն, ցաւած վերքերի շրթունքներով մենք պահանջում ենք՝ տալ մեզ այդ վեց վիլայէթները, որ բուժեն մեր վերքերը, այն վերքերը, որ ցաւում են Եւրոպայի շահախնդիր քաղաքականութեան շնորհիւ...

Ցաւում են մեր մեծ, ծանր և լայն վերքերը... Բայց նրանք կը բուժուեն...

Դեղ կայ բուժելու...

Դեղը մի կտոր, մի բուռն հող է, բայց հայկական...

Մի կտոր, մի բուռն ազատ հայ հող...

Մենք արժանի ենք այդ հողին:

Մենք կը զոհենք և կը զոհուենք, եթէ պէտք են ևս զոհեր...

Սպանացին ասում է՝ ես աղաղակում եմ իմ վերքի բերանով. ասում է, իսկ ինքը չէ հասկանում այդ սոսկալի դարձուածքի միտքը և իմաստը:

Մենք չենք ասում այդպէս, բայց որչափ

մօտ է այդ դարձուածքը մեր մաշած սրտերին,
հասկանալի, ես կասէի՝ սիրելի, եթէ միայն կա-
րելի լինէր սիրել շղթաներ, ստրկութիւն և վէր-
քեր... *)

Գր. Չալխուշեան

*) Մենք մեզ թոյլ ենք տալիս այս սիրուն յօ-
դուածին աւելացնել հետեւեալ համամարդկային վեհ
գաղափարը. — «Մի ժողովրդի փրկութիւնն ապահովուած
կարելի է համարել այն ժամանակ միայն, երբ նրա բո-
լոր գործերի մէջ անձնազոհութեան ու պարտքի գի-
տակցութիւնն է խօսում»:

Հրատ.

ՎԱՐԴԱՐԻ ԱՐԵՒԸ

(Մակեդոնական ապստամբութիւնից)

ԲՍՏ Ն. Ն. ԲՐԵՅԿՈ-ԲՐԵՅԿՈՎՍԿՈՒ

I

Մայիսեան տաք օրերից մէկն էր: Եգէյեան
ծովի ալիքներն առանձին ծուլութեամբ, ալա-
մայից զարկուած էին ծովափնեայ մութ, թաց ու
արևի տակ փայլող ապառաժներին: Դեղին-կար-
միր շերտաւոր ծածկի ստուերում, Սալոնիկի
յայտնի «Իտալական» սրճարանի կլոր սեղանի
շուրջը նստել էին տաճկական մի խումբ սպա-
ներ, ծղոտներով պաղ «արոնչատա» էին ծծում
և քաղաքի բամբասանքներից խօսում:

Երբեմն նրանցից մէկը կամ միւսը աչքերը
կուշ ածելով դիտում էր ծովի անսահման տա-
րածութիւնը, որի կանաչ-կապոյտին տուող հար-
թութեան վրայ սահում էին զանազան առա-
գաստանաւեր ու շոգենաւեր: Յաղթական ու
հսկայամարմին զրահանաւերն իրենց սուր և ա-
մուր կրծքով խոր ափսոսում էին փրփրող ալիք-
ները...

Սպաները գուշակում էին.

—Աւստրիական է, անգլիական, ռուսական, իտալական... յունական...

Միայն Ռեշադ բէյն էր, մի 26 տարեկան գնդապետ, որ չէր ուզում աւելորդ խօսքով իրեն նեղութիւն պատճառել և վերջապէս նրա համար միևնոյն չէր թէ ինչ նաւեր են և ում դրօշակի տակ են մտնում Սալոնիկի նաւահանգիստը։ Ռեշադ բէյը կուշտ ու համեղ նախաճաշից և մի երկու ֆինջան թանձր անուշաբոյր տաճկական սուրճ ըմպելուց յետոյ հաւաննայի սիգար էր ծխում և ինչպէս իսկական մուսուլման, թէպէտ Բերլինում կրթուած, իրեն մոռացութեան էր տուել ու քաղցր երազում էր։

Նա գեղեցիկ չէր։ Նրա անճոռնի ու տձև քիթն այլանդակում էր դէմքը։ Բերանը չափից աւելի մեծ էր, այնպէս որ ժպտալիս բացուածքը մի ականջից միւսն էր հասնում, որի ժամանակ փայլում էին ոսկով լցրած նրա առաջին ատամները։ Գլուխը տափակ էր, իսկ անհամաչափ լայն ճակատի վրայ հազիւ գագաթը ծածկել էր փոքրիկ ֆէսը։ Վարպետի մօտից հենց նոր բերած հիանալի կարած շագանակագոյն զգեստն առանց կնճիռների հրաշալի նստել էր նրա նիհար ու կարճ իրանին։

Աբդիւլ Համիդի ժամանակ յաճախ կարելի էր տեսնել այդպիսի երիտասարդ գնդապետներ, որոնց առանձնապէս հովանաւորում էր ինքը Սուլթանը և առանց արժանիքի պարգևատրում ու աստիճաններ տալիս։ Ռեշադի հայրը արտա-

քին գործոց նախարար էր և որ գլխաւորն է՝ սուլթանի սիրելիներից. ահա հենց դրանով էլ պէտք է բացատրել Ռեշադի այդպէս արագ բարձր աստիճանի հասնելը։ Դեռ քսաներկու տարեկան՝ նա սուլթանի նիզակակիրների հրամանատարն էր, իսկ քսանեօթից տարեկան հասակում նրան Սալոնիկում մի հետեակ գնդի հրամանատար կարգեցին։

Նին ու ծեր սպաները նախանձով էին նախում նրա վրայ։

Ջահէլ է, ասում էին, հարուստ ու Բերլինում կրթուած, ով կարող է նրան հասնել. ժամանակով եթէ մեծ վեզիր չէ, անպատճառ զինւորական նախարար կը դառնայ։

Փակելով իր մեծ կապոյտ աչքերը, որ նրա միակ գեղեցկութիւնն էին կազմում, նա վերջապէս դարձաւ իր թիկնապահին։

—Է՛յ, Մահմեդ, այս երեկոյ մենք ի՞նչ ենք անում...

Թիկնապահը, որ սիրահարուած էր գերմանական զինուորական կարգերի վրայ, մատները ֆէսին մօտեցնելով պատասխանեց.

—Էֆենդի, «Հարաւային Աստղ» կինեմատոգրաֆում այսօր նոր ծրագրով տրոււմ է «Զիգոմար» դրաման։

Ռեշադը գլխով բացասական շարժում արաւ, ատամներով գլանակը բերանի մի անկիւնից միւսը փոխելով։

—«Մարգարիտ» շանտանում այսօր հան-

դէս է գալիս Ալիսա-Գրօն. լուսանկարին նայելով պէտք է ասել...

Բայց թիկնապահը չը վերջացրեց. նրա և գնդապետի մէջ բռնուաւ յաղթանդամ, վայրի, գեղադէմ, զինուած մի ալբանացի: Դա Սալոնիկի զենեւրալ-նահանգապետ Նազիրմ փաշայի դաւան էր: Առանց զինուորական պատշաճ պատիւ տալու հպարտ ալբանացին յայտնեց նրան, որ Նազիրմ փաշան անմիջապէս իր մօտ է կանչում շատ կարեւոր գործով: Եւ ուղղելով գլխի փաթեթը, դաւասը լեռնցուն յատուկ թեթեւ քայլուածքով հեռացաւ:

— Ի՞նչ կտրիճն է, քէֆս գալիս է, ասաց թիկնապահը:

— Այդ կտրիճներին բոլորին էլ վաղուց պէտք էր կախաղան հանել, պատասխանեց զընդապետը կրկնակի զայրացած: Նազիրմ փաշան միանգամայն անժամանակ խանգարեց նրա քէֆը, իսկ ալբանացին իրեն չափազանց ազատ ու աններելի համարձակ պահեց նրա՝ գնդապետ Ռեշադ բէյի առաջ: Եւ վտանգաւոր է մինչև իսկ այդպիսի սրիկայի նկատողութիւն անելը. նրա համար իր տիրոջից ու փաղիշահից բացի աշխարհում ոչ ոք գոյութիւն չունի: Դէպքեր են եղել, երբ ալբանացի զինուորները զինուորական մարզանքների ժամանակ թեթեւ նկատողութիւն անող իրենց իշխանաւորներին սպանել են:

Ուսերը թօթուելով Ռեշադը յօրանջեց:

— Ի՞նչ է ուզում ինձնից այդ ծեր աղուէսը: Մահմեդ, կառք կանչիր, բայց տես որ հովանի ունենայ: Օ՛հ, ի՞նչ դժոխային շող է... Գնդապետը վճարելով սրճարանի տիրոջն ու մի ոսկի նուէր տալով ծառային, գլխով հրաժեշտի ողջոյնի նշան անելով միւս սպաներին դանդաղ քայլերով հեռացաւ:

Մահմեդի գլխի սուլոցին մի կառք եկաւ, որի մէջ նրանք տեղաւորուեցին:

Նահանգապետի տունը հասնելով նա թիկնապահին պատուիրեց կառքի մէջ սպասել, իսկ ինքն արագ քայլերով ներս անցաւ. դռների մօտ կանգնած զինուորները հրացանով պատիւ տալով նրան ճանապարհ տուին:

Մեծ ու հով սրահում երկու ալբանացի դաւաններ դամա էին խաղում. նրանցից մէկը մեղ ծանօթ ալբանացին էր, որ սրճարան էր եկել Ռեշադին կանչելու: Նրանք ուրուրի սուր հայեացք միայն ձգեցին գնդապետի վրայ և առանց ուշադրութիւն դարձնելու նրա վրայ, իրենց խաղն էին շարունակում:

Եւրոպայից դեռ շատ յետ ենք մնացել մենք, մտածեց Ռեշադը յիշելով Բերլինն և այնտեղ տիրող մաքրութիւնն ու օրինակելի կարգապահութիւնը: Այդ բոլորին նա վերջնականապէս ատեց այդ վայրենի ալբանացիներին: Օ՛հ, եթէ այնտեղ մի ապստամբութիւն ծագէր և Ռեշադին զօրքով ուղարկէին խաղաղացնելու, նա նրանց ցոյց կը տար. ծառերը քիչ կը լինէին

կախաղանները համար, իսկ այդ աւագակների որջերը կրակի ճարակ կը դարձնէր...

Գեներալ-նահանգապետ Նազիմ փաշան հին տիպի տաճիկներին էր պատկանում. նա ատում էր եւրոպացիներին և նրանց քաղաքակրթութիւնը: Նա մեծ բաւականութեամբ ապրում էր կեղտոտ բնակարանում և առանձին կարգապահութեան հետ սէր չունէր: Ամբողջ շաբաթներով անց էր կացնում կիսամերկ, միայն վերարկու հագած: Նա կարմիր ու սրածայր փափուճները հագին, պառկած թախտի վրայ, զալեան քաշելով ընդունեց գնդապետին:

Ռեշադը գիտենալով Նազիմ-փաշայի ճաշակը, հենց դռան մօտից ողջունեց նրան խոնարհ ու խոր սելամով:

Գեներալ-նահանգապետի խալաթի վրայ փայլում էր ադամանդէ մի աստղ, որ սուլթանի դէպի նա ունեցած առանձին շնորհի նշան էր:

Նազիմ փաշան իր զառամեալ շրթունքներից հանելով զալեանի մուշտուկը, որ պսակում էր մանր մարգարիտների հիւսուածքով զարդարած զալեանի օձապտոյտ խողովակը, Ռեշադին մեկնեց.

— Ուզո՞ւմ ես:

Ծածուկ գոկամակութեամբ մի երկու անգամ Ռեշադը զգուելով ծիւեց: Այդ մի առանձին պատիւ էր, որ արաւ նրան Նազիմ-փաշան: Գեներալ-նահանգապետը քչերին էր արժանացնում այդ պատուին, թէպէտ շատերն էին ձգտում

նրան: «Բերլինում դաստիարակուածը» եթէ հնար ունենար, ուրախութեամբ կը հրաժարուէր նոյն մուշտուկից ծխելուց, որ Նազիմ-փաշան էր գործածում:

— Նստի՛ր:

Գնդապետը պէտք է նստէր շատ ցած թախտի վրայ, փաշայի կողքին, և որպէսզի ծերունուն չը վիրաւորէր, ստիպուած էր ծալապատիկ նստել. իսկ այդ շատ ու շատ անյարմար էր Ռեշադի համար, նրա նեղ անդրավարտիկի պատճառով:

Ռեշադն անհամբեր սպասում էր, թէ ինչ է ասելու փաշան: Բայց Նազիմ փաշան չէր սիրում շտապել և անմիջապէս գործի մասին խօսել. նա այդ բանը իր արժանապատուութիւնից ստոր էր համարում: Վերջերս դուրս պրծած երիտասարդներն են, որ միշտ շտապում են, կարծես թէ ժամանակ չունեն, որ ոսկու չափ թանգ են գնահատում իրենց խօսքն ու ժամանակը. հերիք չէր պոսան ու հեռագիրը, նրանք խելքներից զօր տալով հեռախօս էլ են հնարել, որ իրար հետ, առանց տեղից վեր կենալու, հարկւրաւոր վերստ հեռաւորութիւնից խօսակցեն:

Գեներալ-նահանգապետն իր ամենակարող փաղիշահի նման չէր սիրում այդպիսի նորութիւններ: Ինչո՞ւ շտապել, մտածում էր նա, կեանքն ու աշխարհը չափազանց գեղեցիկ են և չարժէ արագ ապրել: Ողջը մի է, ամենքի վերջն էլ նոյնն է. շտապողինն էլ, կեանքի վայելքը

կամաց-կամաց ճաշակողինն էլ. որքան տևական լինին հաճոյական վայելքներն, այնքան լաւ. ի՞նչ կարիք կայ հեռախօսի դիմելու, օգտուելու էղիսոնի այդ գիւտով. կարծեմ այդպէս է այն ամերիկացու անունը, որ ովկիանոսի միւս կողմը նստած խելքին զօր տալով զանազան բաներ է հնարում աշխարհը զարմացնելու համար...

II

Ի՞նչպէս է քո իմաստուն հօր, իմ երիտասարդութեան մտերիմ ընկերոջ առողջութիւնը, հարցրեց գեներալ-նահանգապետը:

—Վերջին օրերս կոստանդնուպոլսից նամակ ստացայ. փառք Ալլահին, հայրս առողջ է և իր սրտագին ողջոյններն է ուղարկում Նազիր մփաշային:

Թէ մէկը և թէ միւսը խաբում էին իրար և այնպէս էին ձեռացնում, իբր թէ հաւատում են իրար: Նրանց յարաբերութիւնները երբէք լաւ չէին: Ընդհակառակը, Նազիր-մփաշան, երիտասարդ ժամանակ, քիչ էր մնում որ թունաւորէր Ռեշադի հօրը, որի հաւատարմութեանը կասկածում էր սուլթանը: Իսկ որդուն զրաժ նամակներում հայրը երբէք բարեւ չէր յիշում Նազիր-մփաշային: Մի անգամ նա գեներալ-նահանգապետին անզգուշաբար անուանել էր ծեր և խորամանկ աղուէս, բայց այդ նամակը որդու ձեռքը չը հասաւ: Սալոնիկում շատ նամակներ տեղ չէին հասնում. այդ նամակն ևս միւսների

հետ միասին գեներալ-նահանգապետը յամենայն դէպս պահում էր իբրեւ փաստաթուղթ:

Նազիր-մփաշան քսան ըռալէի չափ դանդաղ և լուրջ խօսում էր զանազան երկրորդական և փուշ բաների մասին, և երբ գնդապետին համբերութիւնից հանեց ու լաւ տանջեց, անցաւ բուն նիւթին:

—Ես ուզում եմ քեզ յանձնարարել մի շատ լուրջ գործ. ի հարկէ ես կարող էի ընտրել ուրիշ սպայ. ամեն մէկն էլ անշուշտ կուզենար անուն հանել և աչքի ընկնել, բայց ես երբէք չեմ կարող մոռանալ, որ դու իմ հին բարեկամի որդին ես, այդ պատճառով էլ ամենահամեղ, ամենաանուշ պատառը քեզ համար եմ պահում:

Երեւի թէ շատ դժուար ու չափազանց վտանգաւոր բան պէտք է լինի, մտածեց գնդապետը:

—Բացատրելու կարիք չըկայ. պարզ է թէ Ապոստոլ-Վոնուզան ինչ պտուղ է:

—Այն սրիկան, մակեդոնական սրիկաների առաջնորդը:

—Այո, հենց նա ինքը, գլխով նշան արաւ Նազիր-մփաշան. խօսք չի կարող լինել, որ նա համարձակ ու քաջ է, բայց չափից անց է կենում... Գայմազամներն ամեն օր լուր են ուղարկում, թէ այս ինչ տեղը խողովողել են այն ինչ բէգին, կախել են միւսին, հրացանազարկ են արել երրորդին... Խեղճ տաճիկ կալուածատէրերը Մակեդոնիայում օր չունեն: Իսկ այդ բոլոր սարսափների պատճառն ո՞վ է, եթէ ոչ այդ սրիկայ Ապոստոլը, որ երևակայում է, թէ

կոչուած է իր հայրենակիցներին՝ ճշուած մակեդոնացիներին վրէժը լուծելու: Լսում ես, ճշուած... Կարծես թէ այդ շուն քրիստոնեաները վատ են ապրում Բարձր Դրան հովանու տակ: Մեր ոյժերը ներածին չափ չենք աշխատում այդ գեաւուրների բարօրութեան համար: Սօսքը մեր մէջ մնայ, իսկապէս մենք վաղուց պէտք է նրանց համար արեան մի լողարան պատրաստէինք, միայն աշխատաւորներից զրկուելու երկիւղն է, որ... բացի այդ՝ Եւրոպան... ի՞նչ պէտք է ասի Եւրոպան...

Ռեշադը հասկացաւ: Նազիրն ուզում է նրան զօրքով ուղարկել Ապոստոլ-Վոկոդին բռնելու: Հազիւ թէ կ'սրելի է զո՞հ մնալ նման բաւականութիւնից: Էլ մնաք բարով փարթամ կեանք ու յարմարութիւններ: Օրերով, գուցէ և շաբաթներով պէտք է ոտի տակ տալ անանցանելի ու անմատչելի լեռներ ու ժայռեր, առանց ճանապարհներն իմանալու, որովհետեւ նոյն իսկ կենդրոնական վարչութեան սպաներն անգամ Մակեդոնիայի կանոնաւոր քարտէսներ չունեն: Իսկ այդ ժամանակ Ապոստոլը իր խմբով, որ այնպէս լաւ գիտէ լեռների բոլոր շաւիղներն ու կածանները, ժայռերի յետեր թաղնուած ամեն վայրկեան կարող է քեզ գնդակահար անել: Եւ այդ անպիտանները բոլորն էլ զինուած են մանլիխերներով ու մաուզէրներով, և նրանց զնդակն էլ գետին չի ընկնում:

— Ինչպէս քո իմաստուն հօր դաւակը, դու,

կարծում եմ, ինձ հասկացար, շարունակեց Նազիր-փաշան: Ես ուզում եմ, որ դու արժանանաս այդ բարձր զինուորական պատուին և գերի վերցնես աւագակապետին իր խմբով: Յաջողութեան դէպքում գեներալի աստիճան է սպասում քեզ: Բանն այն է, որ Պոլսում լուրջ անհանգրստանում են այդ սրիկայի լրբութիւններով, իսկ նա տեղական «ռահաթի» մէջ մեծ ազդեցութիւն ունի: Նրա մէկ խօսքը բաւական է, որ Մակեդոնիայում ապստամբութեան դրօշակ բարձրացնեն: Բեր ինձ Ապոստոլ-Վոկոդի գլուխը, լսում ես... Ես կը հրամայեմ, որ այն զմբսեն և ինքդ սուլթանին նուէր կը տանես: Ուղղափառների ամենակարող խալիֆայի համար այդ աւելի հաճելի կը լինի, քան եթէ աշխարհիս ամենագեղեցիկունուն նրան հարձ տան:

Նազիրը լռեց, որ վերջին խօսքերի քաղցրութիւնը ճաշակէ: Նա կարծում էր, թէ Ռեշադը ոգևորութիւնից կը վառուի, բայց գնդապետը նստել էր արտաքուստ հանգիստ և սպասում էր: «Ծեր ազուէսի» աչքերը վայրկենապէս փայլեցին խորամանկ ու հազիւ նշմարուող կայծերով և անմիջապէս հանգստացան: Առանց շտապելու Նազիրը դալեանի խողովակը տարաւ բերանը ու ծխից զեղնած բեխերի տակից արձակեց սատաֆի գոյնի ծխի թանձր քուլաները և շարունակեց.

— Չեմ ծածկում... Այդ արշաւանքը թեթեւ բան չէ. բայց որքան դժուար է ձեռնարկու-

թիւներ, այնքան քաղած պտուղներն աւելի քաղ-
ցըր են: Ապոստոլ-Վոնոգրան բուն է զրել ենի-
շայի լճի մէջ: Մի շաբաթ կը տևի, մինչև այն-
տեղ հասնէք: Դու քո գումարտակներից մէկի
գլուխը կանցնես: Այստեղից, Սալոնիկից, ձեզ
հետ կը տանէք մինչև 50 նաւակ: Թեթևակի կը
զրահաւորեն այն. մի քանիսի վրայ կը յարմա-
րացնենք արագածիգ թնդանօթներ: Դու միաժա-
մանակ և հետևակ կը լինես, և ծովագնաց, և
թնդանօթածիգ, կատակեց գետերալ-նահանգա-
պետը, և որովհետև մինչև լիճը ձիով կը գնաս,
ուրեմն և հեծեալ ևս կը լինես: Այդպէս ուրեմն
վաղն արևը չծագած ճանապարհ կընկնես: Այլևս
ուշացնել չի կարելի: Յոյս ունեմ, որ այն աւա-
զակի գլուխը հետդ կը բերես:

— Ես ամեն կերպ կաշխատեմ արդարացնել
Նազիրմ-փաշայի վստահութիւնը, ասաց Ռեշադը,
խուսափելով դրական պատասխան տալուց:

Խորամանկ ծերունու հայեացքից ոչինչ
չըթագնուեց. նա պարզ տեսաւ, որ Ռեշադի տրա-
մադրութիւնը փչացաւ:

«Լաւ է, լաւ, մտածեց փաշան, դու քո մեծ
քիթը դեռ այստեղ ես կախում, տեսնենք թէ
ինչ կանես այստեղ, լեռներում, երբ գնդակ-
ների սուլոցը լսես»:

Ռեշադը դուրս եկաւ. նա հազիւ կառք
նստեց և հրամայեց քշել, երբ թեթև ու արագ
քայլերով բակից դուրս թաւ ալբանացի դաւասն
ու կանչեց կառապանին.

— Դուր... (կաց):

Կառապանը երասանակները քաշեց:

— Նազիրմ-փաշան պահանջում է, որ Ռեշադ
բէյը վերադառնայ...

Գնդապետը վերադարձաւ:

— Այ թէ ինչու կանչեցի, բացատրեց գե-
ներալ-նահանգապետը... Բոլորովին մոռացայ
ասեմ, որ ամեն ջանք թափիր, որպէսզի Ապոս-
տոլին կենդանի գերի առնես. ինքը հզօր խա-
լիֆն ուզում է զուարճանալ նրա գլխատումը
տեսնելով: Օհ, այդ այնպիսի տեսարան կը լի-
նի, որ...

Ռեշադը յիշելով իր գերմանական զինուորա-
կան մարզանքը, ուղիղ ձգուեց, պատիւ տուաւ,
ոտներն իրար գարկելով, առանց իրանը թեքե-
լու, գլխով թեթևակի նշան արաւ և դուրս
գնաց:

Այս պատժող արշաւախմբի առթիւ, թեթե-
ւամիտ պատանու նման ուրախացել էր միայն
Մանմեդը:

— Ինչպիսի յաղթանակով մենք Սալոնիկ
կը վերադառնանք, ինչ փառքով կընդունեն մեզ,
երբ այն Ապոստոլ-Վոնոգրին՝ վիզը շան նման
պարան ձգած, շղթայակապ հետներս բերենք...

Ռեշադը ոչինչ չը պատասխանեց:

Ինչ խօսք, որ առաւօտը ճանապարհ ընկ-
նելու մասին մտածել անգամ չէր կարելի: Մի
շաբաթ անցաւ, մինչև հարկաւոր թուով նաւակ.

ներ ժողովեցին: Նազիմ-փաշան զինուորական դրութեան օրէնքով հրամայեց ժողովել բոլոր նաւակները:

—Արշաւանքից յետոյ կը վերադարձնենք, ասում էին ժանդարմները. իսկ եթէ փշանան, տէրերն օսմանեան կառավարութիւնից իրենց նաւերի արժէքը լիովին կըստանան:

Նաւատէրերն իրենց ծոծրակն էին քորում, ատամները կըճտացնում. նրանք իրենց անձնական փորձով լաւ գիտէին, թէ ինչպէս է վճարում օսմանեան պետութիւնը, բայց ի՞նչ կարող էին անել:

Արագածիդ թնդանօթներ թէպէտ ճարուեցին, բայց պատերազմական գնդակներ չըկային:

—Ոչինչ, միտթարում էին իրար սպաները, առանց գնդակների ևս գործը գլուխ կը գայ, միայն թէ այդ լիբբ մակեդոնացիներին մի վախեցնենք, մեր ասկեարները բոլորին էլ մէկ-մէկ հրացանազարկ կանեն: Վերջապէս գումարտակն արշաւանքի ելաւ: Առաջից տաճկական փոքրիկ ձիերի վրայ գնում էին Ռեշադ-բէյն ու Մահմեդը, նրանց հետևում էին պահեստի զինուորներով ամբողջացրած չորս վաշտ, ինչպէս լինում է պատերազմի ժամանակ, իսկ ետևից երկու վերստ տարածութիւն բռնել էին նաւակները, ռազմամթերքը, արագածիդ թնդանօթներն ու պաշարի սայլերը: Երկարականջ ջորիները, լեռնային ձիերն ու գոմէշները դանդաղ քաշ էին տալիս ծանր բեռնած ճոճուացող սայլերը:

III

Ենիշայի լիճը ծածկուած էր խիտ բուսած եղեգնով: Այդ ճկուն, նոյնիսկ խաղաղ եղանակին մշտապէս երգող եղեգնուտը կարծես խիտ անտառ լինէր: Ահագին լիճը ձգուել էր մեծամեծ սարերի մէջ. եթէ այդ եղեգնուտը չը լինէր, այնտեղ կարող էին շոգենաւեր բանել: Այդ ըստ երևոյթին թոյլ պատնէշը արգելք էր հանդիսանում ամեն տեսակի նաւերի երթևեկութեան, իսկ եթէ որեւէ սրածայր նեղ նաւակի յաջողում էր ներս թափանցել այդ խորհրդաւոր եղեգնուտի ներսը, նա այնտեղ մոլորւում էր ու չէր կարողանում դուրս գալ...

Ճիշտ է, մի քանի նեղ նեղուցներ կային, ուր երկու նաւակ ազատ շարժուել չէին կարող, բայց այդ նեղուցները յայտնի էին միայն Ապոստոլ-Վոևոդին ու նրա խմբին: Ենիշայի լճի մէջ տեղը հինգ-վեց մանր կղզիներ կային: Նրանք մի խումբ էին կազմում: Նրանք արտաքին աշխարհից պաշտպանուած էին լաւ աճած եղեգնուտով, որ մարդու հասակի երկու ու կէս բարձրութիւն ունէր:

Անմատչելի էր քաջ խմբի ապաստարանը... Ազատ թռչունների նման նրանք ապրում էին իրենց գետնափոր խրճիթներում ու դադաներում:

Ապոստոլ-Վոևոդան լսելով, որ իր գլուխը

Թուրքերը 10 հազար մանէթ են գնահատել, ծիծաղում էր:

— Թող մի փորձեն քիթները ցոյց տան, տես թէ իրանք առաջ քանի՜ գլուխ կը կորցնեն:

Պատմութեան նիւթ դարձած ճորտութիւնը ոչինչ էր, համեմատած այն զրկանքների հետ, որ մակեդոնացի քրիստոնեաները կրում էին տաճիկ կալուածատէրերից կամ բէգերից: Ամեն ինչ բէգերին էր պատկանում — վարելահողը, արօտատեղիները, ձկնորսութեան իրաւունքը, գիւղերն ու բնակարանները, մի խօսքով ամեն ինչ. եթէ հնար լինէր, բէգերը օդն էլ կը սեփականացնէին: Վայն եկել տարել է, եթէ «ռայան» բէգին գայրացնի: Բէգի իրաւունքը ոչնչով չի սահմանափակում: Նա կարող է մակեդոնացուն նրա ընտանիքով գիւղից դուրս քշել, նրան շան նման գնդակահար անել, կախել կամ թէ տաճիկ ժանդարմների ձեռքը տալ չարաչար տանջելու:

Բէգի համար ոչ օրէնք կար, ոչ դատատան: Եթէ թշուառ գիւղացիները երբեմն դիմում էին բարձր իշխանութեան արդարութիւն խնդրելու, կառավարութիւնը բողոքող գիւղը ժանդարմներ էր ուղարկում, որոնք բէգի ցուցմունքներով ձերբակալում էին ըմբոստ գիւղացիներին և սարսափելի տանջանքների մատնում: Տղամարկանց հաշմանդամ անելուց յետոյ, նրանց քիթ ու ականջները կտրատում էին, աչքերը հանում, յետոյ էլ սպանում: Նոյնն անում էին և կանանց, այն զանազանութեամբ, որ նախ

զազանաբար իրենց անասնական կրքերին էին յազուրդ տալիս, նրանց պատին ու մաքրութիւնն արատաւորելով...

Մարմնով ու հոգով աւելի զօրեղ մակեդոնացիները, որոնց ոյժերից վեր էր տանել այդ տաժանակիր կեանքը, սարերն էին փախչում, խմբեր կազմում և հայրենիքի բռնակալներից վրէժ առնում: Ամբողջ Մակեդոնիան ծածկուած էր այդպիսի ապստամբ խմբերով: Այդ կտրիճները, որ էլ կորցնելու բան չունէին, ժողովրդի համակրանքն էին վայելում ու ամեն տեղ ապստանարան գտնում: Նրանք զինուած էին երեք-գծանի արագածիզ հրացաններով, իսկ տեղական լեռներն իրենց հինգ մասների նման գիտէին: Թշնամիների դէմ ահեղ ոյժ էին նրանք: Քիչ չէր պատահում, որ նրանք ընդհարուէին տաճիկ պատժիչ զօրախմբերի հետ. այդ դէպքում տեղի էր ունենում կատարեալ պատերազմ, որից մակեդոնացիները համարեա թէ միշտ յաղթող էին դուրս գալիս: Պատահում էր, որ թշնամու թուական անհամեմատ առաւելութիւնից ընկճուած՝ խմբերը ոչնչանում էին մինչև վերջին մարդը զոհելով: Բայց այդ չէր վախեցնում մակեդոնացիներին: Անձրեկից յետոյ երեացող սուսկերի նման աճում էին անողորմ վրէժխնդիրների նորանոր խմբերը:

Ամենասարսափելի ու զօրեղ խումբը Ապոստալ-Վոևոզի խումբն էր: Նրա անդամների թիւը հասնում էր ութսունի, որոնք կուրօրէն

ու անձնուիրութեամբ հպատակուով էին իրենց խմբապետին:

Ապոստոլ-Վոևոդան այնպէս էր զինել իր խումբը, որ բոլորի զարմանքն էր շարժում:

«Փախստականներն» ամեն կողմից նրա մօտ էին գալիս, ժողովուով այդ առասպելական խմբապետի շուրջը, որին Մակեդոնիան անւանում էր «Վարդարի Արև»: Գալիս էին ամեն կողմից, բայց Ապոստոլը նրանց մերժում էր. — Ութսունն էլ հերիք է, ասում էր նա. դրանից աւելին կառավարելը դժուար է: Ես ճանաչում եմ իմ զինուորներին և հաւատում եմ նրանց, ինչպէս ինքս ինձ...

Ապոստոլի խումբը «անմահ» էր կոչւում: Ութսուն թիւը միշտ պահւում էր անփոփոխ. կռիւներում սպանուածները փոխարէն ընդունում էր նոր զինուոր. իսկ ինքն Ապոստոլը ութսունումէկերորդն էր:

Թէ ո՞վ էր Ապոստոլը — ոչ ոք հաստատ չը գիտէր: Ոմանց ասելով նա ծագումով մակեդոնացի էր և Պոլսում, հոգևոր սեմինարիայում սովորելիս, մէկ անգամ օրը ցերեկով փողոցում սպանում է մի տաճիկի, որը վիրաւորել էր մի հայ կնոջ. այդ օրուանից նա ստիպուած սարերն է ընկել: Միւսների ասելով «Վարդարի Արևը» ոչ միայն մակեդոնացի չէ, այլ և բալկանեան սլաւոն, այլ նախկին ռուս սպայ, գըլխից ձեռք վերցրած մի կարիճ, որ փոթորկալի կեանք էր փնտրում: Ուրիշները որևէ առաս-

պելական պատմութեան հետ էին կապում նրա ծագումը, և այլն:

Վոևոդան երեսուն և երկու տարեկան մի երիտասարդ էր, որ ոչ այնքան կրթուած մարդու, որքան շատ ապրած ու շատ բան տեսած մի անձնաւորութեան տպաւորութիւն էր թողնում: Ազատ խօսում էր բուլղարերէն, սերբերէն, յունարէն, տաճիկերէն ու ռուսերէն. և թէպէտ դժուարութեամբ, բայց այնուամենայնիւ խօսում էր նաև գերմաներէն ու ֆրանսերէն:

Երբեմն լուր էր հասնում, թէ Սալոնիկի վիլայէթում կամ մի այլ տեղ բէգը կամ թէ երկրի կառավարիչը՝ գայմազամը առանձնապէս ճնշում է քրիստոնեայ գիւղացիներին, կամ գիւղն աւերել են, գիւղացիներին դուրս քշել. մի այլ տեղ, թէ փակել են եկեղեցին ու քահանային մերձիմահ ծեծել, իսկոյն վրայ էր հասնում Ապոստոլ-Վոևոդան: Սկսւում էր սարսափելի դատաստանն ու հատուցումը: Գայմազամներն ու բէգերը ծառերից կախուած ձօձւում էին, նրանց տունը կրակի ճարակ էր դառնում, իսկ գոյքն ու դրամը կողոպտում, մասամբ չունկոր գիւղացիներին էր բաժանում, մասամբ տանում էին ԵնիՇայի թագստատեղերը և գործագրւում էր խմբի պահպանութեան, կամ զէնք ու ռազմամթերք գնելու համար: Ապոստոլը երազում էր Աւստրիայից մի քանի զնդացիներ (պուլեմեօտ) բերել տալ:

Ապոստոլի այդ արիւննուշտ արշաւանքները

գուր չէր, որ անհանգստացնում էր Պոլիսը: Այդպիսի մի անձնաւորութիւն հեշտութեամբ կարող է ապստամբութեան հրդեհ տալացնել ողջ Մակեդոնիայում: Դէհ այն ժամանակ եկ ու հանգստացրու: Աւելի լաւ է դրա առաջն առնել և կրակը իր բնում խեղդել:

Ահա այդ էր պատճառը, որ Սալոնիկի գեներալ-նահանգապետ Նազիր-փաշան կոստանդնուպոլսից հրաման էր ստացել որևէ զինուորականի հրամանատարութեամբ Նիշայի լիճն ուղարկել: մի ամբողջ գումարտակ արագածիկ թնդանօթներով:

IV

— Ո՞ւր է այն յոյնը, ինչպէս էր անունը, Աքիլլէս Զաննօ: Զը գիտե՞ս, Ղուկ:

— Խմբապետ, երկրորդ օրն է, որ չի երևում...

— Տարօրինակ է... Փախել է իհարկէ. գետես, հենց առաջին անգամից նա ինձ դիւր չեկաւ: Զափից աւելի յունական քնքշութիւն ունէր, մէջը ցուցամոլութիւն կար և խորամանկ ու կեղծաւոր հայեացք ունէր: Նա բոլորովին Աքիլլէս Զաննօն էլ չէր...

— Թէկուզ հենց այդպէս էլ լինի. թէկուզ նա ուրիշի անունով էլ եկած լինէր. մենք հօաւտորիացիներ չենք, որ մեր հայդուկներից անցագիր պահանջենք...

Խմբապետը խոժոռելով դէմքը ձեռքը թափ տուեց:

— Ինձ չես հասկանում, Ղուկի: Բանն այդ չէ, այլ այն, որ... Բայց, Տէր Աստուած, միթէ կասկածել կարելի է, որ այդ յոյնը թուրքերից ուղարկուած մի մասնիչ էր:

— Խմբապետ, դու ինքդ ընդունեցիր նրան:

— Այո, ես ինքս, բայց մեզնից ո՞վ յիմարութիւն չի գործում: Խմբապետը յիշեց, թէ ինչպէս մէկ ամիս առաջ Տիկւիշ լեռնագիւղում, որտեղ նա իր խմբով խստասիրտ բռնակալ բէկի գառն էր տեսնում, Աստուած գիտէ թէ որտեղից նրա մօտ եկաւ քաղաքացու զգեստով մի երիտասարդ յոյն, ծնկաչոզ գետին ընկաւ ու արտասուքն աչքերին աղաղակում էր, որ իրեն խմբի մէջ ընդունեն...

Ահա այդ Աքիլլէս Զաննօն այժմ անյայտացել էր, և այդ Ապոստոլ խմբապետի ու նրա աջ թե Պետօ Գուլիսիոյի խօսակցութեան նիւթ դառել:

Նրանք ծալապատիկ նստել էին ծառի տակ և ծխում էին իրենց մակեդոնական կարճ չիբուխները: Նստած էին հենց լճի եզերքին: Ամառնային տաք օրին ջրից բարձրանում էր փտած ջրաբոյսերի գոլորշին: Փոքրիկ նաւակի վրայ սաւառնում էին թափանցիկ թեւաւոր ծղրիտները: Ափից մի քսան քայլի վրայ խշռում էր եղեգնաւոր: Այդ խիտ եղեգնաւորում, տեղ-տեղ

բացւում էին նեղ շաւիղներ, ուր հազիւ միայն կարող էր սողալ նեղ մակոյկը:

Ապոստոլն ու Ղուկիեն ապրում էին կղզիներից ամենից փոքրի վրայ: Երեք բոպէում կարելի էր պտտել նրա շուրջը: Ոչխարի մորթով պատած երկու փոքրիկ վրաններից մէկի մէջ ապրում էր Ղուկիեն, իսկ միւսի մէջ տեղաւորուել էր խմբապետը իր կեանքի ընկեր, նոյնպէս խմբի անդամ, Փանկա Սեմիդովայի հետ:

Հակառակ տիպի մարդիկ էին խմբապետն ու Պետօն: Առաջինը միշտ դժգոյն, մտածկոտ, փոքրահասակ, ճարպիկ և ուժեղ էր, կարծէք թէ ամբողջապէս պղնձից էր ձուլուած. նա իր ոյժով կարող էր մրցել ամենաուժեղ ըմբիշի հետ անգամ, իսկ Պետօն ընդհակառակը միշտ զուարթ էր և թարմ դէմքով. կանոնաւոր ու գեղեցիկ դէմքի վրայ փայլում էին մի գոյգ մեծ ու թափանցիկ աչքեր, որ նրա թոյլ բնաւորութեան արտայայտիչներն էին: Իր անսահման քաջութեան ու համարձակութեան հետ միասին, նա միանգամայն զուրկ էր սեփական կամքի ոյժից... Եւ եթէ Ապոստոլը չը լինէր, նա վաղուց կորցրած կը լինէր իր տաք գլուխը: Այդ զուարճասէր ու կնամոլ, լայնաթիկունք ափափան աւելի անուրի տպաւորութիւն էր թողնում իր հայդուկային զգեստով ու փամփուշտակալներով: Գլխին դնում էր ոչխարի մորթուց մի փափախ, որի վրայ խաչաձև արծաթէ երկու արմուկի

ոսկրների վրայ փայլում էր ժպտացող մի գանգ, այդ յեղափոխական խմբերից մէկի նշանն էր, որին և պատկանում էր Ղուկիւն: Նրանց մօտ դրուած էին մանլիխների տեսակի երկու արագածիդ հրացան, որով մի տարի առաջ զինուել էր աւստրիական հեծելազօրքը:

Զիբուխը քաշելով, Պետօն բերանի անկիւնից թքեց:

— Խմբապետ, տես, որ վերջը վատ չը լինի...

— Ինչո՞ւ:

— Հենց այդ բերդէնը...

— Այդ էր մնացել, Պետօ. ուզում ես ապացուցեմ, որ ամենեւին վտանգ չի կարող լինել, թէկուզ այդ անզգամը լրտեսների լրտեսն անգամ լինի. ի՞նչ ես կարծում, տաճիկները մեր ապաստարանի տեղը գիտեն:

— Գիտեն:

— Հետևապէս լիրը Զաննօն նրանց մի նոր բան չի ասելու: Նրանք մօտաւորապէս գիտեն և մեր ոյժն ու կռուի պաշարը և վաղ թէ ուշ նրանք պէտք է շրջապատեն մեզ ու աշխատեն մեզ տիրել: Եթէ այդպէս է, աւելի լաւ է, որ այդ շուտ կատարուի, քան թէ ուշ: Մեր ապաստարանը փոխել չենք կարող. ամբողջ Մակեդոնիայում այսպէս յարմար տեղ չես գտնի: Վերջապէս թքած Զաննոյի ու նրա դաւադրութեան վրայ. ուրիշ բան էր, եթէ նա կարողանար մի գերբնական ոյժով մեզ շրջապատող այս եղեգնուտը ոչնչացնել. այն ժամանակ ճիշտ որ կա-

րող էր վտանգաւոր լինել. իսկ այսպէս...
Խմբապետի դէմքով մի արհամարհական ժպիտ
անցաւ:

Պետօն թափահարեց գլուխը:

— Խմբապետ, իսկապէս որ դու միշտ ու-
ղիղ ես մտածում. ամեն ինչ քեզ համար պարզ
է և այդպէս լաւ կարողանում ես բացատրել:
Սատանան տանի. այ լաւ կը լինէր, տաճիկնե-
րերին մի դաս տալինք հա... Թող մի գան...

Խմբապետը մտազբաղ հայեացքը հեռուն
ձգեց:

— Այժմ, երբ յոյնը փախել էր, ամեն օր
պէտք էր սպասել նրանց գալուն... Ընդունե-
լութիւնից գոհ կը մնան...

Վախեցած թռչունների երամի նման, յան-
կարծ խշշալով տատանուեց եղեգը. խմբապետն
ու Պետօն իսկոյն հրացանները առան... Եղեգ-
նուտի միջից երևաց մի մակոյկ. կանգնած
թիավարում էր խմբի ամենածեր անդամը՝ Տո-
գորովը, որը թէպէտ վաղուց էր թևակոխել
եօթներորդ տասնեակը, բայց իր առոյգու-
թեամբ և ոյժով ամենաերիտասարդից անգամ
յետ չէր մնում: Այս մարդը գիտէր Մակեդո-
նիայի բոլոր շաւիղներն ու ապաստարանները:

Տոգորովը հեռուից ժպտալով բացեց իր
ատամներից գուրկ բերանը. ծերութիւնից չէր,
որ թափուել էին նրա ատամները. դեռ ազատա-
բար կռուին էր, որ տաճկի հրացանի կոթը
զրկեց նրան առաջին ատամներից, երբ նա կըռ-

ւում էր բուլղարների կամաւորների շարքում:

Մակեդոնական այդ պառաւ գայլը չէր ու-
զում ընկճուել ծերութեան հասակում անգամ:
Միշտ թափառում էր շրջակայքում, տեղեկու-
թիւններ ժողովում. գալիս էր, էլի անյայտա-
նում ու ամեն անգամ մի նորութիւն կը բերէր
հետը: Այ հենց այժմ էլ դեռ նաւը ափ չը հա-
նած ու լեռնցու արագ ու ճարպիկ թռիչքով
ափ չելած, յայտնեց.

— Խմբապետ, տաճիկները մօտենում են
ափին:

— Տեսնում ես, Պետօ, աւելի լաւ է այժմ,
քան թէ ուշ, խաղաղ դարձաւ Վարդարի Արևը
Հուլիսին. ապա հարցրեց Տոգորովին՝ ռթան են
նրանք:

— Հազար կը լինեն... Նիզամ, նաւակներ
էլ ունեն, մանր թնդանօթներ էլ են բերում...

— Պառաւ աղուէսն ամեն պատրաստութիւն
տեսել է, ասաց Պետօն:

— Դէհ, տեսնենք, Ապոստոլ, արտասանեց
խմբապետն ու ոտքի թռաւ. թուրքերը գալիս
են գլուխդ տանելու...

V

Ռեշադի հրամանատարութեամբ մի շաբաթից
աւելի ճանապարհ էր գնում այդ պատժող ար-
շաւախումբը Սալոնիկից մինչև Եսիլայի լիճը:
Կարելի էր աւելի շուտ էլ հասնել, բայց ուշա-

նալու պատճառը եղներն էին, որ այնպէս դան-
դաղ էին շարժուում: Հաւատարիմ մնալով իր
Բերլինի սովորութիւններին, Ռեշադը մինչև իսկ
մակեդոնական լեռներում շրջապատել էր իրեն
առանձնապատուկ յարմարութիւններով: Նա ա-
մեն օր ածիլում էր, և հետեւելով գերմանա-
կան զինուորականներից մէկին՝ իր հետ գումա-
պերչի վաննա էր տանում: Առանձին սայլակով
զանազան կոնսերւներ, ուտելիքներ և խմիչք-
ներ էր տանում. գնդապետը իր սիրելի թիկնա-
պահի հետ համեղ ուտում ու խմում էր. իսկ ծեր
սպաներն ու զինուորականները բաւականանում
էին հացով ու պանրով, զովացնելով իրենց ծա-
րաւը տկճորից քամած ինչ-որ թթու հեղուկով:

Ահա և արշաւախմբի նպատակակէտը: Մը-
ռայլ ու մերկ ժայռերի մէջ ձգւում է լիճը:
Խիտ եղեգնուտը սկսւում էր ափից մի 500
քայլ հեռու: Այստեղ Ռեշադն զգաց իր կատա-
րեալ անզօրութիւնը: Ինքն արշաւախմբի առաջ-
նորդ լինելով՝ չէր իմանում թէ ինչպէս սկսի
պաշարումը և ինչից սկսի: Ամբողջ գումար-
տակը պատրաստ էր հրացանը ձեռքին, իսկ
սայլերի պոչը դեռ լեռներից ցած չէր իջել:
Սկսուեց ամառնային լեռնային անձրևը և իր
խոշոր կաթիլներով ամեն ինչ թրջեց:

— Այդ էր պակաս, փնթփնթաց ոսկով պա-
տած ատամների միջից գնդապետը: Նա բոլոր
սպաներին զինուորական խորհուրդի կանչեց:
Ռեշադը ստիպում էր, որ բոլորը հերթով իրենց

կարծիքը յայտնեն: Ամենից առաջ դուրս պըր-
ծաւ նրա թիկնապահը:

— Իսկ եթէ ամենից առաջ նաւակով մի
քանի զինուոր ուղարկենք և առաջարկենք, որ
անձնատուր լինեն:

Արհամարհանքով Մահմեդին նայեց Մուս-
տաֆա-էդդինը, որ սպաներից ամենից ծերն էր
ու փորձուածը:

— Այդ զինուորները յետ չեն դառնայ. ա-
մենալաւ դէպքում նրանք կը մոլորւեն եղեգ-
նուտում, բայց և կարող է պատահել, որ հայ-
դուկները նրանց զլուխը կտրեն:

Թիկնապահը շփոթուեց:

— Իսկ դուք ի՞նչ խորհուրդ կը տաք, Մուս-
տաֆա-էդդին, հարցրեց Ռեշադը:

— Իմ կարծիքով, ինչպէս հարկն է պէտք է
պաշարել լիճը. նաւակները ջուրն իջեցնել և
զինուորներով առաջ շարժուել, աստիճանաբար
հեղացնելով պաշարող օղակը: Եղեգը կտրատե-
լով քայլ առ քայլ առաջ կը գնանք:

— Ի՞նչքան ժամանակ կը հարկաւորուի դրա
համար:

— Երկու օր, գուցէ և աւելի:

Ռեշադը խոժոռեց դէմքը. նա երբէք չէր
կարծում, որ այդքան երկար կը տևի և այդ-
պէս դժուար կը լինի:

Մինչև երեկոյ նրանք հազիւ կարողացան
նաւակները ցած բերել: Անձրևը դադարեց, բայց
ամեն ինչ թրջուել էր. խոնաւ էր և ցուրտ: Փա-

Թաթուած իր անթափանց վերարկուի մէջ նա նստել էր վրանում ու կոնեակով ջերմացնում էր իր սառած մարմինը: Գիշերային արշաւանքի մասին մտածելն անգամ աւելորդ էր: Վճռեցին առաւօտն սկսել: Խարոյկները վառեցին...

Մուստաֆա-էդդինի խորհրդով արշաւախմբի մէջ եղած քառասուն զինուորի ձի տուին, որոնք միւս զինուորների հետ միասին մէջընդմէջ պէտք է շրջէին լճի եզերքին հակելու, որպէսզի հայդուկների խումբը կողմներից փախչելու դէպքում բանակին իմաց տային:

Գիշերուայ մօտ լիճը ծածկուեց անթափանց, թանձր մառախուղով: Խարոյկների դողդոջ բոցը մեղմ շողեր էր արձակում ու աղօտ լուսաւորում էր զինուորների դժգոյն դէմքերը: Կաթսաներում շորուայ էին եփում: Երկար ու դժուարանց ճանապարհից յոգնած ու սոված ասկերներն ականջները սրած լսում էին եփուող կերակուրի խլպլտոցը, և անհամբեր սպասում, թէ ե՞րբ պատրաստ կը լինի կերակուրը: Ոմանք բեկ-բեկ ու մեղմադձոտ ձայնով երգում էին, իսկ միւսները խօսում էին, և գիշերուայ խորհրդաւոր լռութեան մէջ նրանց ձայնը մի տարօրինակ հնչիւն ունէր:

Անթափանց մառախուղը պատել էր ամեն ինչ: Լիճ ու երկինք ձուլուել էին թանձր մշուշի քուլաներում և այդ անթափանց մթութեան մէջ վխտում էին անտեսանելի թշնամի մարդիկ...

Նիհար ու ոսկրոտ անատոլիացի զինուորը,

որի միայն կաշին ու ոսկորն էին ֆնացել, պինդ ատամներով չորացած հացի կտորը կրծելով ասում էր ընկերներին.

— Ես լսել եմ, որ այդ Ապոստոլը շէյթանի հետ բարեկամ է. նա մեր հրացաններից իսկի էլ չի վախենում... Դուք կարծում էք թէ նա կը սպասի մինչև մենք վրայ տանք. էս թուխպն էլ նրա գործն է, որ մեր աչքերը կապի ու ինքն անցնի գնայ, ուր որ ուզում է:

Զիլ կերպով իրար ձայն էին տալիս մշուշի մէջ կորած պահապանները: Սպայ Մուստաֆա-էդդինը ամբողջ գիշեր աչքը չէր փակել: Նա մինչև իսկ թեք չէր ընկել: Նրա հսկողութեամբ զինուորները սայլերից իջեցնում էին զինուորական հասարակ ու զբօսնելու նաւակներ, որոնց քիթն ու կողերը հապճեպ զրահաւորուած էին երկաթէ, մինչև իսկ հասարակ թիթեղի կտորներով:

Առաւօտեան դէմ ամեն ինչ պատրաստ էր առաջ լողալու համար: Ռեշադի համար պատրաստուած էր առանձին շոգենաւակ, որ ունէր մի փոքրիկ, բայց շքեղ նաւասենեակ: Գնդապետին ուղեկցում էին նրա թիկնապահն ու գրնդից ընտրած 10 ամենալաւ հրացանակիրներ: Յոգնած, անքուն աչքերով — ամբողջ գիշեր յուզմունքն ու երկիւղը փախցրել էին նրանից քունը—նա մի դժգոհ հայեացք ձգեց իր շուրջը գտնուած նաւատորմիղի վրայ:

— Ապա ո՛ւր են արագածիգ թնդանօթները, ինչո՞ւ նաւերի վրայ չեն:

— Նրանք անօգուտ են, էֆենդի, պատասխանեց Մուստաֆա-էզդինը: Մենք սխալ ենք գործել, որ ոչ մի թնդանօթածիգ չենք վերցրել մեզ հետ:

— Ինչպէս թէ:

Ծեր սպան թւերը լայն բացեց ինչան անգորութեան:

Ռեշադը կատաղութիւնից ֆէսը գետին զարկեց ու սկսեց կոխկռտել:

— Թող էֆենդին չը ցաւի, զգուշութեամբ նկատեց Մուստաֆա-էզդինը. այստեղ թնդանօթի կրակը՝ միւսնոյն է՝ անօգուտ է, ու միտք չունի...

Սայլերի պահպանութեան և եզերքը պաշտպանելու համար 80-ի չափ զինուորներ թողին: Յիսուն նաւակ ամեն կողմից առաջ արշաւեցին: Սկզբում այդ հեշտ էր. բայց քիչ յետոյ նրանց ճանապարհը կապեց ճկուն, բայց միւսնոյն ժամանակ անմատչելի եղեգնի պարիսպ, որ ամեն մի քայլին ստիպուած էին զօրով տիրանալ. նրանք երկսայրի սւիններով, կացիններով ու թրերով կտրատում էին եղեգը՝ իրենց համար ճանապարհ բանալու նպատակով:

Ռեշադը երկիւզ կրելով իր թանկագին կեանքը վտանգի մատնելուց, նաւասենեակից դուրս չէր գալիս: Նա նզովում էր իր կեանքն ու զինուորական ասպարէզը, և ափսոսում, որ

զիպլոմատ չէր դառել: Այդ աւելի լաւ կը լինէր ու անվտանգ, և երկիւղը փարատելու համար նա զօր էր տալիս կոնեսակին:

Այսպէս կրեայի քայլերով շարժուելով նաւատորմը մինչև երեկոյ առաջ էր գնում: Պաշարման օղակը քանի գնում սեղմում էր և եթէ այդպէս կարողանային առաջ շարժուել, հետեալ օրը հնարաւորութիւն կունենային գնդակահար անելու Ապոստոլ-Վոկոդի ու նրա խմբի ապաստարանը:

Երեկոյեան մթնաշաղին մակեդոնական հայդուկները առաջին նշանը տուեցին. ու կարծէք թէ ձիերի արովիւնից փայտէ կամուրջ էր դրդողում: Այդ նրանց համազարկերն էին, որ այնպէս յաճախակի լսում էին մօտիկում: Աներևոյթ հայդուկների անակրնկալ գնդակները մահացու հարուածներ էին տեղում տաճիկ զինուորների վրայ: Նրանք զարկուած ընկնում էին նաւակի մէջ: Սպաները հրամայում էին համազարկերով պատասխանել, բայց այդ զարկերը գրեթէ անօգուտ էին անցնում, կոտորելով միայն եղեգնի ճկուն ցօղունը:

Մուստաֆա-էզդինը իր ծանր նաւով հազիւ հազ հասաւ Ռեշադի շոգենաւակին: Մեծ գոռաւորութեամբ նա Ռեշադին դուրս կանչեց, որ կուշումուշ անելով հազիւ դուրս եկաւ:

— Էֆենդի, ես ուզում եմ ձեր հրամանը լսել... Մենք շատ մարդ ենք կորցնում. շարժում են առանց ճանապարհ տեսնելու, հա-

մարեա թէ պատահական կերպով: Այդ սատա-
նաները, որ եղեգնուտի բոլոր ծակ ու ծուկը
գիտեն, մօտենում են և հրացանի են բռնում
մեզ: Այդ աւագակների աչքերը կատուի աչքերի
նման լոյս են տալիս: Նրանք այնպէս են տես-
նում գիշերով, ինչպէս ցերեկը: Հուսէյն Ալին
ևս ծանր վիրաւորուել է կրծքից:

— Յետ նահանջել, դողդոջ ձայնով ասաց
գնդապետը: Նահանջել և առաւօտը նորից յար-
ձակման պատրաստուել...

Ամբողջ մի ժամ անցաւ, մինչև գնդապե-
տի հրամանը ամբողջ նաւատորմին հասաւ:
Մինչ այդ, տաճիկներից շատ մարդ էր պակա-
սել: Սպաներն ևս կորուստ էին տուել: Անտե-
սանելի թշնամին դարան մտած եղեգնուտում
գնդակի կարկուտով սարսափելի մահ էր տա-
րածում... Հայդուկների հրացանները դադարե-
ցին որոտալ միայն այն ժամանակ, երբ տա-
ճիկները նահանջելով նորից ափ ելան: Սպա-
նուածների թիւը հասնում էր վաթսուների: Նրանց
շարքով պառկեցրին ափին և ծածկեցին վերար-
կուններով: Բժիշկը իր երկու օգնականների հետ
սկսեց վիրաւորուածների վէրքերը կապել:

Ռեշադը գիշերեց իր շոգենաւակում: Նա
լաւ էր պրծել, նրա նաւաստիներից ու զինուոր-
ներից ոչ մէկի մազին անգամ չէին դիպել:

VI

— Ի՞նչ ասացիր, խմբապետ, հարցրեց մի
կանացի ձայն:

Գետնափորից մի առանձին թեթեւ շարժուած-
քով դուրս թռաւ տղամարդու հագուստով մի
օրիորդ, որի գեղեցիկ գլուխը պսակուած էր
երկու սև փարթամ ու ճկուն հիւսերով: Գլխին
դրել էր մակեդոնացու փափախ, իսկ պինդ
կուրծքն ու ճկուն իրանը գրկել էին փամփուշ-
տակալները:

Նա բարձրահասակ էր, բարեկազմ և ու-
ժեղ: Փանկա Սեմեդովան էր նա:

— Ի՞նչ ասացիր, կրկնեց նա մօտենալով
գուարթ ու փայլելով իր սև ու կրակոտ աչե-
րով և թուխ դէմքով:

— Այ թէ ի՞նչ. Անգելը մեզ լուր բերաւ, որ
հազարից աւել զինուորներ են եկել նաւակնե-
րով, սպասում են ափին և ուզում են մեզ ե-
ղեգնուտից դուրս քշել:

Տողորովը իր սևացած ջլոտ թևերով յե-
նուած թիւին՝ անատամ բաց բերանով այնպէս
էր ժպտում ու գլխով համաձայնութեան նշան
անում, կարծէք թէ մի չափազանց ուրախ լուր
էր բերել: Նա շարունակեց.

— Նրանց պէտք է յիմարացնել. մեր գաղ-
տագողի ճանապարհներն ու պահեստի տեղերը

ոչ ոք չը գիտէ: Վախենալու բան չը կայ: Գիշերով ես ամբողջ խումբը դուրս կը բերեմ, հենց նրանց քթի տակով կանցնենք ու հայդէ դէպի սարերը: Էլ թող նրանք մեզ որտեղ կուրցրել են, էստեղ էլ փնտրեն: Ես այդպէս եմ ասում, խմբապետ:

Սպոստոյը հայեացքը փոխանակելով Ֆանկայի ու Ղուլիկի հետ, գլխով բացասական նշան արաւ:

— Զէ, ծերուկ, այդ չեղաւ. այդ մեզ պատիւ չի բերի, և յաղթանակը թուրքերին տուած կը լինենք: Այդ չափազանց մեծ պատիւ կը լինի նրանց համար. պէտք է մի փոքր չարչարենք, մի քիչ նրանց արիւնը քամենք: Մեր կղզիները հեշտութեամբ ձեռքից չենք տալ: Այ թէ ինչ. այսօր նրանք կը գիշերեն, և միայն վաղը երեկոյ հազիւ եղեգնուտի մէջ մտնեն, և ահա հենց այդ ժամանակ կըսկսուի մեր իսկական գործը:

— Իմ էլ, վրայ բերեց Ֆանկան:

— Մեր հողէտոնների վրայ մենք կարող ենք սուրալ ամենախիտ եղեգնուտում անգամ ու կըսկսենք կրակել այդ կենդանի խրտուիլակներին. ամեն մի համազարկից յետոյ բոլորս կը պառկենք նաւի յատակում, նրանից յետոյ թող թուրքերը կրակեն մեզ. նրանց գնդակները մեր գլխով կանցնեն հեռուն:

— Պարզ բան է, հաւանութեան նշան տուեց Պետոն. նրանց մտքովն էլ չի անցնի ցած կրա-

կել: Զինուորը միշտ ջրին զուգահեռական է զարկում:

— Տեսնում էք... Ուրեմն մենք մեզ առանձնապէս վտանգի չենք ենթարկում. կամ կարող ենք շատ քիչ տուժել, այն ինչ մի քանի տասնեակ այդ շուն թուրքերից Մահմեդի գիրկը կուղարկենք: Այսպէս նրանց լաւ չարչարելուց յետոյ գլխաւոր ճակատամարտ կը տանք կղզիներին մօտ: Թուրքերին մինչև գիշեր կը պահենք, նրանից յետոյ թէ յաջողուի կը փախչենք, հակառակ դէպքում բոլորս էլ, մինչև վերջին մարդը, կը մեռնենք կռուի մէջ: Իսկ այդ լրբերին սարսափելի կոտորած կը տանք... Ֆանկա, Պետոն, Անգել, ճիշտ չեմ ասում:

— Իրաւ է, վրայ բերեցին երեքը միասին:

Ֆանկայի սիրուն դէմքը, իր խոշոր սև աչքերով պայծառացան հպարտ ինքնաբաւականութեամբ. նա անսահման սիրով լցուեց դէպի այդ արծուի հպարտ հայեացքով ու նիհար արտաքինով փոքր մարդը:

— Դէհ, մակեղոնական պառաւ գայլ, նաւակովդ հասիր մեր հայդուկներին ու հրաւիրիր այստեղ, որ ընդհանուր խորհրդակցութեամբ որոշ եղրակացութեան գանք...

Մի քանի րոպէ անց խմբի անդամները գեղարուեստական դիրք բռնած շրջապատել էին Վարդարի Արեկին: Ազատարար կռուի հերոս ծերունիներն իրենց դէմքերի սպիւներով, նրանց կողքին պատանիները... Դէպի թուրքերը տա-

ծած սարսափելի ատելութիւնն ու ազատութեան ոգին վերացրել էին հասակի խտրութիւնը: Իսկ բէգերի հալածանքից այս ազատութեան բուն ապաւինած անականջ ու քիթը կտրած անդամները գազանից աւելի վատ էին թուրքերի համար:

Ապոստոլը դարձաւ նրանց.

— Տղերք, մեր անունն ու փառքը Մակեդոնիայի սահմաններից շատ հեռուներն է տարածուել: Տեսնո՞ւմ էք, մինչև իսկ Ստամբուլում էլ են իրար անցել: Տեսէ՞ք թէ ինչպէս են ետեւներիցս ընկել. հազարաւոր ասկեար են հանել: Դէհ, քաջեր, թուրքերին ցոյց տանք, թէ ո՞վ են հայդուկները. պէտք է կռուենք որքան ոյժ ունենք...

— Ուռա, կեցցէ՛ Մակեդոնիան... ձայն տուին ըմբոստները վեր ձգելով իրենց գլխարկները: Մի քանի հոգի միայն ժիւիօ (կեցցէ) կանչեցին. դրանք Նովոբազարի սանջակից եկած սերբեր էին:

Հետեւեալ գիշեր, մի խումբ, համը ձկների նման հագիւ լսելի շփլթոցով, տասնեակ սուր քթով տափակ նաւակներով սողացին եղեգնուտի մէջ: Սկսուեց տաճիկների համար մահաբեր հրացանաձգութիւնը, որ խմբի անդամներին ոչ մի փառ չտուաւ, եթէ չհաշուենք Անգել Թողորովի ուսի քերուածքը, որ տուել էր նրան պատահական գնդակը: Ինչպէս ասում էր խմբապետ Ապոստոլը, այնպէս էլ եղաւ. տաճիկա-

կան բոլոր գնդակներն անցնում էին հայդուկների գլխի վրայով, որովհետեւ ամեն մի համազարկից յետոյ խումբը պառկում էր նաւի յատակին:

Այս անհաւատար կռուում ինչ-որ գրաւիչ ու հմայող մի բան կար: Մի խումբ ըմբոստներ հերոսաբար զարկում էին հագիւն թուով կանոնաւոր զօրքի հետ: Խաղաղ գիշերին, եղեգնուտի ու ջրի մէջ պարզ լսւում էր ամեն մի ձայն: Սարսափի ամեն մի ձայն, վիրաւորուածի ամեն մի հառաչանք, որ գալիս էր թշնամու նաւերից, դաժան մակեդոնական սրտերում ուրախութեան թրթիւ էր զարթեցնում, ինչպէս երաժշտութեան ձայն: Իսկ երբ յետ նահանջելու հրաման տրուեց և տաճիկները սկսեցին նահանջել, հայդուկները կատարեալ ցնծութեան մէջ էին...

Մենք ստիպեցինք նրանց յետ նահանջել. այս լաւ եղաւ, ասում էր Ապոստոլ խմբապետը. էականը բարոյական յաղթանակն է. այդ նրանց մէջ շփոթութիւն կառաջացնէ: Անատոլիցի զինւորները, որ չափազանց սնահաւատ են, հոգեպէս կրնկճուեն, նրանց ձեռները կը թուլանան...

Այս տաք կռուի մէջ յետ չը մնաց և Փանկան, որ ոչ մի կերպ չը համաձայնուեց խրճիթում մնալ: Նա ամենայն եռանդով կրակում էր իր մաուզէրից տաճիկների վրայ և իրօք խմբի պարծանքը կարող էր համարուել:

VII

Խմբապետն իրաւացի էր: Խմբի ցոյց տուած դիմադրութիւնը շփոթեցրել էր ամբողջ գումարտակին: Յրտից կուշ եկած, տանջուած ասկերները յետ դառնալով ասում էին.

— Ճիշտ չէ, որ նրանք ութսուն հոգի են: Նրանք շատ աւելի մեծ թիւ են կազմում: Շէյթանի հետ նրանք կապ ունեն, այդ պատճառով էլ աներևոյթանում են կռուի ժամանակ...

Նրանք ափ ելան, որ հանգստանան մինչև առաւօտ: Երիտասարդ գնդապետը գլուխը կորցրել էր: Նա մեծ հաճոյքով ձեռք կը քաշէր պաշարումից ու Սալոնիկ կը վերադառնար, միայն խայտառակութեան երկիւղն էր նրան կանգնեցնում: Մի խումբ «մակեդոնական լրբերի» դէմ գնալ, ինչպէս անուանում էր Ռեշադը այդ ըմբոստներին, կազմ ու պատրաստ մի գումարտակով ու թնդանօթներով և անգոր յետ դառնալ—այդ սարսափելի է: Միւս կողմից՝ միթէ նա մեղաւոր է, որ այդ լրբերն այդպէս պահւում են եղեգնուտում ու նրանց այնտեղից հանելն անհնարին է:

Փաթաթուելով վերարկուի մէջ գնդապետը իր սպաներին ժողովի կանչեց:

— Պարոններ, ինչպէս տեսնում եմ, այս գործն աւելի լուրջ է, քան ես կարծում էի...

Որպէսզի գուր տեղը մեր զինուորներին կոտորել չը տանք, առաջարկում եմ պաշարել լիճը. այդպիսով այդ աւազակներին սովամահ անելով գերի կը վերցնենք: Մինչ այդ հեռագրով Սալոնիկից ծանր թնդանօթներ կը պահանջեմ ու ափից կը ումբակոծենք այդ աւազակների բունը... Ես կարծում եմ այս ծրագիրը...

Մինչև իսկ պատանի Մահմեդը, որի համար գնդապետը օրինակելի էր իբր գերմանական կրթութիւն ստացած մի բարեկիրթ ու խելօք անձնաւորութիւն, մինչև իսկ Մահմեդը կարմրեց իր իշխանաւորի խօսքերից:

Առաջ եկաւ Մուստաֆա-էդդինը: Խարոյկի լուսով երևացող նրա ճակատի հին սպին լցուել էր արիւնով:

— Գնդապետ, դուք կարող էք ինձ դատի մատնել, ձեր ունեցած կապերի ու ծանօթութեանց շնորհիւ կարող էք ինձ աքսորել տալ, բայց պէտք է ասեմ, որ այդպիսի փոքրոգութիւնը ես նախատինք եմ համարում զօրքի համար: Եւ եթէ դուք այդպիսի հեռագիր ուղարկէք, ես իմ սուրը կը փշրեմ ու ինքս կը պոկեմ իմ զինուորական ուսադիրները...

Ռեշադը իր երկիւղը ծածկող մի ինքնահաւան ժպիտով բացեց իր ոսկէ ատամները:

— Բարեհաճեցէք լուել. ինչպէս էք համարձակւում այդպէս խօսել. ձեռներդ ցած... Դուք գիտէք, որ ես կարող եմ... ես ձեզ...

— Ի՞նչ կարող ես, այ դու օրպակնս, սառնութիւնը կորցրած յարձակուեց սպան...

Ընկերները իսկոյն գրկեցին Մուստաֆա-էդդինին ու մի կողմ տարան, աշխատելով մի կերպ հանգստացնել նրան։

Այս անցքը երիտասարդ գնդապետի համար շատ խրատական էր։ Հետեւեալ օրը նա մեծ եռանդով առաջ տարաւ յարձակումը, մինչև իսկ նաւասենեակում չը մնաց, այլ ամբողջ օրը կանգնած էր տախտակամածի վրայ, ձեռքին պատրաստ ունենալով պարարեղում ատրճանակը։

Յարձակումն առաջ էր գնում. հազիւ հազ մինչև երեկոյ այդպէս շարունակուեց, իսկ երեկոյեան մութն ընկնելուն պէս նորից եղեգնուտից լսուեց հրացանների պայթիւններ, նորից սպանուածներ ու վիրաւորներ... Բայց այս անգամ ոչոք, Ռեշադից սկսած մինչև վերջին զինուորը, յետ նահանջելու մասին չէր մտածում անգամ։ Զինուորները կատաղած կացիւններով ու երկսայրի սուիւններով կոտորում էին եղեգը, կարծես թէ նա էր նրանց մարմնացած թշնամին։ Տաճիկներն աւելի ու աւելի զոհեր տալով մօտենում էին կղզիներին ու պաշարման օղակը քանի գնում սեղմւում էր։ Նաւակների յատակում հառաչում ու կծկւում էին վիրաւորները, բայց նրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնող չը կար։ Ամեն մէկը, այդ անտեսանելի թշնամու գնդակի տարափի տակ միայն, մի բան էր մըտածում.

«Գուցէ մի րոպէ ևս՝ ես էլ ընկնեմ ընկերոջս նման»։

Անատուլցի զինուորները յուսահատ դիմում էին Մարգարէին, որ իր անթափանց վերարկուով պաշտպանէ նրանց թշնամու գնդակներից... ամենախիստ գնդակահարութեան ենթարկուեց Ռեշադի շոգենաւակը, որի մէջ սպանուած էին հինգ զինուոր. ծանր վիրաւորուած երկու հոգի ջղաձգաբար գալարւում էին։ Գնդակը նըրանցից մէկի կուրծքն էր խոցել, իսկ միւսի վզին էր դիպել. տաք արիւնը շատրուանի նըման ցայտում էր նրա պարանոցից ինչպէս մորթուած ոչխարից։ Գնդապետը չէր էլ կասկածում, որ գնդակը ծակել է նրա ֆէսը։ Գրնդակները դիպչում էին նաւակի մետաղեայ մեքենաներին ու տափակում, վայր ընկնում։

Երէկուայ վախկոտ, թուլամորթ գնդապետն այսօր մոռացած վտանգի գիտակցութիւնը, խելագարի նման գոռում էր չորացած շրթունքներով.

— Նրան կենդանի կամ մեռած պէտք է բռնեմ... գնդակէ կարկուտ թափէք եղեգնուտի վրայ...

Զինուորներն անգիտակցաբար կրակում էին, արագ փամփուշտներ գնելով։

Հրացանների փողերը յաճախակի դարկերից բորբոքուել, կարծես թէ շիկացել էին։

Լռեցին խմբի համագարկերը։ Տաճիկների կապարէ կարկուտին այլևս չեն պատասխա-

նում: Մի կողմից այդ կարծես թէ լաւ է. նոր գոհեր չեն լինի, բայց միւս կողմից շատ կասկածելի է, գուցէ նոր թակարդ են լարում մակեդոնացիք...

Ձը լինի՞ թէ բոլորը կոտորուեցին... անցաւ Ռեշադի մտքով, բայց երիտասարդ գնդապետն իսկոյն մի կողմը ձգեց այդ միտքը:

Քիչ յետոյ թեթեւ քամու հետ մշահոտ զգացուեց ու ծուխի քուլաներ երևացին: Եւ իսկոյն զանազան տեղերում բոցավառուեց եղեգնուտը: Գիշերուայ մթութեան մէջ, վառ ու չարագուշակ բորբոքում էին դողդոջ կրակները, աւելի ու աւելի տարածուելով ու հասնելով նաւակախմբերին:

Տաճիկները շփոթուեցին: Զինուորներին շատերը խելագարուած, Ալլահ, Ալլահ կանչելով ցած էին ձգում իրենց հրացաններն ու թիերը. աւելի երկչոտները շփոթութիւնից, կրակից ազատուելու համար, ընկնում էին ջուրը. լողալ չիմացողները ջրասոյգ լինելով զարկում էին անօգնական ու կորչում յատակում, միւսներն աշխատում էին լողալով ափ հասնել: Իսչպէս ոչխարի հօտը սարսափահար ժամանակ բնագոյնը իրար է խառնում, այնպէս էլ զինուորներով լի նաւակները սեղմւում էին ու իրար կաշկանդում: Հրդեհը բորբոքելով օդը, ցերեկուայ նման լուսաւորել էր խառնիճաղանձ ու աղաղակող ամբոխին: Ոչ ոք հրամանի չէր լսում: Ամեն մէկը անասնական բնագոյնով մտա-

ծում էր միայն իր փրկութեան մասին: Ի դէպ՝ միայն մի հրաման էր տրոււմ, որ բոլորի ուղածն էր.

— Յետ նահանջել:

Բայց շատ թէ քիչ կանոնաւոր նահանջելու հնարաւորութիւն անգամ չըկար: Յիսուն նաւակ այնպէս էին իրար գլխով անցել, այնպէս էին իրար խառնուել թիերով, կողքով ու քթով, որ իրարից բաժանելն անգամ դժուար էր:

Փոքր ինչ համարձակութիւն ստացած գնդապետը նորից գլուխը կորցրեց. բորբոքուող կրակից նսարացած օդը խեղդում էր նրան, կարմրատակած ու նեարդային յուզմունքից դողում էր նա... Միակ սպան, որ ղեկավարում էր բոլորին, այդ Մուստաֆա-էդդինն էր: Անգոր զայրոյթով նա խեղդուած ձայնով կատաղաբար ինչ-որ գոռգոռում էր: Նա առաջինն էր նկատել, որ մի երկու վերստ հեռաւորութեան վրայ մի շարք փոքրիկ նաւակներ ճիգ են թափում ափ հասնելու, որտեղ տաճկական սայլերն էին կանգնած: Սպան կատաղութիւնից կապտած, զինուորներին հրամայում էր գնդակահար անել փախստականներին: Բայց ինչ նշանակութիւն ունէր այդպիսի հեռաւորութեան վրայ հարկւրաւոր անկանոն հրացանաձգութիւնները:

— Հալածել, հալածել նրանց, որ ափ ելնել չը կարողանան: Ախ եթէ մեր պահակները կարողանան նրանց կանգնեցնել...

Խառնուած նաւակների վրայից ցատկելով Մուստաֆա-էդդինը պատահաբար հասաւ շոգենաւակին:

— Շուտ, մենակ մենք կարող ենք հասնել նրանց, դարձաւ նա Ռեշադին. թող մեքենավարը ամենամեծ արագութեամբ առաջ քշէ նաւը: Զայրոյթից Մուստաֆա-էդդինը պատրաստ էր մեքենավարին սրախողխող անելու: Հակառակի նման շոգենաւակը գտնուում էր խառնուած նաւատորմի կենդրոնում: Մինչև ճանապարհ բացին ու արշաւանք սկսեցին, անցաւ մօտ քսան րոպէ:

Փախստականներն առանց ուշադրութիւն դարձնելու պահակների թոյլ կրակին ափ ելան ու յարձակուեցին նրանց վրայ: Առաջին շարքումն էին Ապոստոլ Վոեոդան, Փանկան և Ղուլիւր: Տաճիկները թոյլ դիմադրութիւն ցոյց տուին: Հրդեհը նրանց ապշեցրել էր իր ահռելի կատաղութեամբ: Համարեա բոլոր անատոլցի զինուորները այդ կրակով չափում էին և մակեդոնական խմբապետի առասպելական ոյժը:

Աժդահա Պետօն, հրացանի փողից բռնած նրանով գործում էր ինչպէս ծերպերում սպորող նախամարդը իր մահակով: Հրացանի կոթի ծանր հարուածների տակ ջախջախւում էին թըշնամիների գանգերը...

Ապոստոլը, Փանկան ու Անգել Թողորովը գնդակահար էին անում իրենց սայլերի ետև պահ մտած զինուորներին: Մի քանի վայրկեանում հայդուկները կոտորեցին սայլերի պահա-

պան զինուորներին. մի քանիսը միայն օգտուելով շփոթութիւնից իրենց գլուխն ազատեցին: Նրանց հալածող չը կար: Պէտք էր շտապել: Ափ հասնող նաւատորմի գնդակներն արդէն վզգում էին աջ ու ձախ: Մակեդոնացիներից երկուերեք հոգի արդէն ընկան գնդակահար:

Հնչում է խմբապետի վճռական ու հնչող ձայնը.

— Հինգ վեց հոգի ձիերն ու գոմէշները քշէք դէպի սարը, դէպի Սատանի-քարը, միացածներդ արագ պահուէք սայլերի ետևում:

Տաճիկները քանի գնում մօտենում են, նրանք տեսնում են, թէ ինչպէս մի քանի հոգի քշում տանում են գոմէշներն ու ձիերի երամակը: Գոռում են, հրացան արձակում: Քիչ էր մնում, որ զինուորները ափ ելնեն. մակեդոնացիք սայլերի ետևից հրացանի բռնեցին նրանց: Բոցավառուող եղեգնուտի լոյսի առաջ տաճիկները նրանց համար հիանալի նշան էին, ամեն մի հարուած մի նոր զոհ էր աւելացնում: Մի րոպէ ևս՝ տաճիկներն ափ դուրս կը գան. մակեդոնացիք վերջին հրաժեշտի համազարկը տուին ու սարերն ելան կարճ ու անմատչելի շաւիղներով. էլ նրանց մարդ չէր հասնի: Նրանցից զատ, ոչ ոք չը գիտէր այդ հսկայ ժայռերի մէջ ոլորապտոյտ շաւիղները...

Ամենից առաջ ափ իջան Ռեշադը, սպան ու մի քանի կենդանի միացած զինուորներ: Զրի եղբրքին աւագի վրայ կուշ ու ձիգ անելով,

ճիգ են թափում փախչելու վիրաւոր մակեդոնացիները, առանց իմանալու թէ ուր, միայն թէ ասկեարների ձեռքը չ'ընկնեն: Զինուորները վրայ հասան, կռացան, ինչ-որ բան փայլատակեց նրանց ձեռքին...

Ամուր բռնած, կարծես թէ մեծ գունդ լինէր, զինուորները գնդապետի աչքն էին կոխում արիւնշուռայ գլուխներ... Արիւնը նրանց ձեռքներից ցած էր հոսում, ներկելով զինուորների զգեստը: Դաժան դէմքով ասկեարները գոռում էին.

— Է՛ֆենդի... սա է Ապոստոլ խմբապետի գլուխը:

— Ո՛չ, սա է, գոռում է մի ուրիշը, ինձ պէտք է պարգևատրէք... Այդ ես եմ կտրել, ես... ինձ...

Պատժիչ արշաւախումբը սրանով էլ վերջացրեց իր գործը:

Գումարտակից սպանուել էր երեք սպայ և հարիւր քսանուվեց զինուոր վիրաւորուել ու սպանուել էին: Ի լրումն ամենայնի սայլերը յետ դառնալ չը կարողացան, ձի ու գոմէշ չէր մնացել: Իր անյաջողութեան թոյնը Ռեշադը թափեց շրջակայ գիւղերի վրայ: Բոլոր քրիստոնեաների ձիերը, շորիները, էշերն ու գոմէշները խլեց: Ի հարկէ, բանն առանց կախաղանի, գնդակահարութեան ու տանջանքների չանցաւ:

Եօթն ընկած մակեդոնացիների գլուխները գետին ցցեցին նիզակների վրայ: Հարեան գիւ-

ղացիներին խմբերով քշում բերում էին, որ այդ սպանուածների մէջ նրանք ցոյց տան Ապոստոլ խմբապետի գլուխը:

Կիւղացիները ցոյց էին տալիս Եանկօ Ֆիշեի, Բադկօ Սալամբաշեի, Զուրովիչ եղբայրների գլուխները, իսկ Ապոստոլ խմբապետի գլուխը չէին գտնում: Ռեշադը մի կողմը կանչեց առաջին վաշտի ենթասպային, որ շան նման հաւատարիմ էր նրան ու բոլորներէն գիտէր, սասց.

— Այդ լրբերին բացատրի... որ եթէ ինձ ցոյց չը տան Ապոստոլ խմբապետի գլուխը, բոլորին էլ կը կախեմ...

Ենթասպան «բացատրեց»: Մակեդոնացիք դողալով սկսեցին ուշադիր դիտել սառած ապակեփայլ աչքերով կապտած-դժգոյն դէմքերը...

— Միանգամից դժուար է ճանաչել... Այ եթէ դիտեն ու հազուստն էլ լինէր... Է՛յ, ճիշտ որ այս Վարդարի Արեւի գլուխն է... Իսկ որ, Ապոստոլ խմբապետը, նա է որ կայ...

Սեղծ գեղջուկները վախենալով, որ տարածայնութիւն չը լինի, իրար հրում էին արմունկով: Էլ ինչ տարածայնութիւն կարող է լինել, երբ սպառնացել են նրանց կաշին քերթել: Բաւական է մատ թափ տաս վրաները, իսկոյն միաբերան կասեն.

— Ահա, սա է Վարդարի Արեւ...

Ռեշադ-բէյը փառաւորապէս տօնում է իր «յաղթութիւնը»: Նա գումարտակը ոտքի հանեց, շարքեր կազմել հրամայեց, անցաւ ու ողջունեց բոլորին: Շարքերում նկատելով թեթեւ վիրաւորուածներ, արագ մօտեցաւ նրանց ու ոսկէ դրամ ընծայեց: Ժողովելով սպաններին ու ենթասպաններին, գնապետը դարձաւ նրանց.

— Իմ սիրելի կռուի ընկերներ... Շնորհաւորում եմ մեր դժուար արշաւանքի յաջող ելքը: Յաջող եմ անուանում, որովհետեւ չընայած մեր տուած ծանր զոհերին, մենք հասել ենք գլխաւոր նպատակին: Մակեդոնական ժողովրդին քանի տարուց ի վեր անհանգիստ անողի գլուխը մեր ձեռքին է: Տեղական ռայեան, որ լաւ գիտէ աւազակապետին, որին քիչ անգամ չէ, որ ստիպուած ապաստան է տուել, հենց առաջին անգամից միաբերան հաստատեց, որ նրան ցոյց տուած գլուխը Ապոստոլինն է: Այդ մասին կասկած անգամ չի կարող լինել:

Ռեշադը կասկածոտ մի հայեացք ձգեց սպաների վրայ: Նրանք գոհ չէին, որ ականալից պէտք է մասնակցեն այդ խաբէութեանը: Ամենից աւելի այդ ազգեց ճշմարտասէր Մուստաֆա-էզզինի վրայ: Բայց ինչ կարելի էր անել:

Կեղծիքը գնդապետի երեսով տալ, ինչ միտք ունէր: Առանց այն էլ նա անմիա քայլ էր թոյլ տուել իրան:

Գնդապետը նկատելով ընդհանուր տրամադրութիւնը, մանաւանդ գուշակելով սպիով ըսպայի միտքը, շարունակեց.

— Սալոնիկ վերադառնալով ես առաջին գումարտակի բոլոր սպաններին կը ներկայացնեմ զինուորական պարգևատրութեան. նրանց հերոսութիւնը զովասանքից վեր էր: Նրանցից ամենածերը, ամենից փորձուած ու քաջ Մուստաֆա-էզզինը կարժանանայ բացի այդ և դրամական վարձատրութեան...

Սպաների մէջ իրարանցում ընկաւ. բոլորն էլ ինչ-որ անհասկանալի յափշտակութեամբ իրար էին նայում. ինչ ազնիւ հոգի ունի մեր գնդապետը: Երէկ չէր, որ Մուստաֆա-էզզինը տաքանալով վիրաւորեց նրան, որի համար պատերազմական դրութեան պատճառով կարելի էր նրան հրացանազարկ անել, բայց Ռեշադ բէյը ոչ միայն ներեց նրան, այլև առանձին պատուի է արժանացնում. կեցցէ Ռեշադ բէյը. տաճկաց բանակում դեռ կան արժանաւոր մարդիկ:

— Իսկ այժմ, վերջացրեց Ռեշադը, խմենք մեր յաջողութեան առթիւ:

Շամպանի գինով լի երկու արկղ դեռ ֆա-ցել էր:

— Բայց, պարոններ, ներողութիւն եմ խնդ-

րում, բաժակներ չկան և պէտք է հասարակ թասերով խմենք. էհ, էնչ արած, à la guerre comme à la guerre, գերմանական կրթութիւն առած երիտասարդին վայել հմայիչ ժպիտը դէմքին ներդրութիւն էր խնդրում գնդապետը:

Մի քանի րոպէ անց, որը թմբուկի վրայ նստած, որը արկղի վրայ, որը վերարկուի վրայ, սպաները իրենց մետաղէ թասերով շամպանի գինի էին կոնծում, իրար էին զարկում թասերն ու ոգևորուած կենացներ ասում: Գինին ու մամոնային տաք օրը վերջապէս թուլացրին նրանց, մի քանիսը հարբած օրօրում էին, միւսները ննջում էին...

Քնէք, քնէք հանգիստ... Մօտիկ, շատ մօտ ձեզ հսկում են բարակ ցցերի վրայ տնկած այդ դալուկ-դժգոյն դէմքերը... Նրանցից մէկի երեսն արդէն ուռել է... Այդ կրտսեր Զուրովիչի դէմքն է: Միւսի կաշին է տրաքել և ինչ-որ թանձր հեղուկ կաթկաթում է աւազի վրայ:

Երեկոյեան դէմ նրանք բոլորն էլ սկսեցին քայքայուել... Բոլորը, բացի մէկից, որ առանձին խնամքով աղ էր դրած պինդ կաշուէ պարկի մէջ: Պարկի մօտ պահապան էր դրած...

Թէպէտ գեներալ-նահանգապետ Նազիր-փաշան մի րոպէ անգամ չըկասկածեց, որ Ապոստոլ-Վոևոդի գլուխը իսկականը չէ, որին լաւ ճանաչում էր նա տեսած նկարներով, այնուամենայնիւ այնպէս ձևացրեց, իբր թէ հաւատաց: Մըտքերը խաղաղացնելու համար այդ անհրաժեշտ

էր: Եթէ մինչև իսկ կենդանի էր ֆուսել այդ առասպելական աւազակապետը, պաշտօնապէս նա պէտք է մեռած համարուէր: Կոստանդնուպոլիս ուղարկած բոլոր պաշտօնական թղթերի մէջ ժակեդոնական խմբապետը մեռած էր: Կարծէք թէ ինքը, Ապոստոլ խմբապետն էլ դիտմամբ նպաստում էր այդ լուրերի հաստատմանը: Երկար ժամանակ նա կենդանութեան նշաններ չէր ցոյց տալիս: Ո՛ւր է նա, է՛նչ է անում—ժակեդոնացիներն էլ չէին իմանում: Խըմբապետի հետ միասին մեռել էին և Վարդարի Արևի բոլոր քաջերը... Վարդարի արևը մայր է մտել, գուցէ մէկ օր աւելի պայծառ լուսով փայլելու, առաջուանից աւելի զօրեղ ճաճանչներով լուսաւորելու...

Ո՛վ գիտէ...

Իր քաջութեան համար Ռեշադ-բէյը գեներալի աստիճան ստացաւ. այժմ նա փաշայ էր ու Սալոնիկի զօրաբանակում կրկնակի գնդի հրամանատար: Տասնեակ—հարիւր անգամ նա ոգևորութեամբ պատմում էր հետաքրքիր ունկընդիրներին իր արշաւանքի մասին: Վառելով իր երեակայութիւնն ու համեմելով պատմութիւնը զանազան արկածներով, վերջապէս ամենայն անկեղծութեամբ ինքն էլ սկսեց հաւատալ, որ գլխատուածը Ապոստոլ խմբապետն էր: Եւ եթէ մէկն ու մէկը նրան ասէր, թէ այդ մակեդոնական աւազակապետը կենդանի է, Ռեշադ փա-

շան անշուշտ ամենայն լրջութեամբ կարող էր
զարմանալ:

Գուցէ բախտը նրանց մէկ անգամ էլ իրար
չէմ հանէ: Ո՛վ գիտէ... Բալկաններում ամեն
ինչ հնարաւոր է...

ՀԱՅ ԿԱՄԱԿՈՐՆԵՐԻՆ

Ձեր ծամբին մատաղ, կտրիճ եղբայրներ,
Երգ ու ժպիտով ըռնած ձեր ուղին
Պիտի հաւատանք, որ պայծառ օրեր
Խինդ ու աւետիք ըերի մեր ցեղին:

Դարեր յուսախառ մեր դժբախտ ցեղին
Էլ ո՞վ պիտ մեկնէր ձեռքը փրկութեան,
Էլ ո՞վ պիտ կանգնէր պաշտպան անմեղին,
Եթէ չունենար որդիք ձեզ նման:

Վարդմն, սթափւիկը դարերի քնից,
Տնո փառքիդ բրժան քո հայ զաւակին,
Որքան էլ ցաւեր անցնեն մեր գլխից,
Հաւատո՛ւ, հայր, քո հայն է կրկին:

Ասո՛՛ն քաջարի, իմ հայ եղբայրներ,
Ձեր հայ քոյրերի կեանքը ձեզ մատաղ,
Առնջ, միշտ առաջ, կռիւ ու աւեր,
Արեան դէմ՝ արին, ապա կեանք խաղաղ...

Արմենուհի Տիգրանեան

ԱՐԾԻՒՆԵՐԻ ԲՆՈՒՄ

(Ալբանացիների կեանքից)

Մ. Գ. ՕՐԳԻՆՑԵՐԻ

I

Մեծ խնճոյք ու իրարանցում է տեղի ունենում Հուսինի վալի՝ Տուրղուա բէյի տանը: Այսօր նա պսակում է իր դուստր Զելմային և հարսանեկան հանդէս կատարում: Վաղ առաւօտից հիւրեր են գալիս. բազմութիւնն այնքան շատ է, որ նրանք հազիւ-հազ տեղաւորւում են զով սենեակներում փռած գորգերի վրայ: Բայց հիւրերին վերջ չը կայ... Տուրղուա բէյը կարգադրեց բակը հովանի անել պարուսինի ծածկոցով, փռել թաղիք ու խտիր, նրանց վրայ գորգեր բացել, և ծառաներն սկսեցին հիւրերին տեղաւորել բակում:

Ամենից ուշ եկաւ Մալխիայից երիտասարդ Դանիէլ աղան, որ իր պապերի նման գեաւուր*) էր հաւատով, բայց համարձակ էր և ամբողջ Ալբանիայում յայտնի կռուող էր, որի անունը

*) Ալբանական ցեղերից մէկն են արնաուտները՝ դրանք քրիստոնեայ-կաթոլիկներ են:

միայն բաւական էր, որ սեւ-լեռնցիք ոտքի ելնէին:

Տուրդուտ բէյը, որ երիտասարդ ժամանակ մասնակցել էր ռուս-տաճկական պատերազմին, սիրում էր քաջերին, առանց խտրութիւն գնելու, թէ նրանք ամենակարող Աստուծոն որ տաճարումն են աղօթում, և հենց այդ պատճառով յատուկ մարդ էր ուղարկել հրաւիրելու ալբանական այդ յայտնի իշխանին՝ իր ընտանեկան հանդէսին մասնակցելու: Առանձին պատուով ընդունեց նրան, առաջնորդելով հիւրերով լի բակից և բազմեցրեց իր կողքին, ամենայայտնի իշխանների շարքում, որոնք նոյնպէս եկել էին Զելմայի հարսանիքին:

Մրահների ցած կամարների տակ հազիւ խուլ ձայնով լսում է զուռնայի ձայնը ու ծեր Մուստաֆան իր դուրեկան ձայնով երգում է անցած-գնացած պատերազմները, երբ քաջը սուրը ձեռին փառիշահի իշխանութեան փառքն էր տարածում: Երբեմն ռազմական երգերին փոխարինում են ուրիշները, որտեղ երգում են խորհրդաւոր ամբողջ ծովի կապոյտ ալիքները, կոյսի վառվռուն աչքերը ու լուսնի նման բոլորած գէմքն ու չինարի բոյը: Այդ երգերում պատմում է սիրահար պատանու տանջանքը հարեմի բարձր ու անմատչելի պարիսպների տակ, աղախիւններից ու ծառաներից ծածուկ գաղտնի տեսակցութիւններն ու համբոյրները, մի խօսքով այն բոլորի մասին, որ հա-

ւասարապէս մատչելի է ամենքին ու ամենուրեք, ինչպէս Սրաբիայի անապատներում, Ոսկեղջիւրի փարթամ ու հարուստ ամբերին, այնպէս և ալբանական մռայլ լեռների գրկում:

Այդ երգերը լսելով ծերերը մտազբաղ շարժում են գլուխները յիշելով անցած-գնացած երիտասարդութիւնը, ջահէլները ոլորում են իրենց թուխ բեխերն ու ակամայից նայում մետաքսէ վարագոյրներին, որոնց ետևից լսում էին կանանց ծիծաղն ու խօսակցութիւնը: Այնտեղ խմբուած Զելմայի ընկերուհիներն ուղում էին նրա հետ միասին անցկացնել նրա կուսական կեանքի այդ վերջին օրը:

Կանայքն էլ ուշադրութեամբ լսում էին տղամարդկանց խօսակցութիւնը: Նրանցից ոմանք թէև տղամարդկանց բաժնում փեսացու կամ եղբայր ունեն, բայց մարգարէի դրած օրէնքին հնազանդ՝ նրանք իրաւունք չունեն տեսնելու իրենց սիրելիների գէմքերը, այդ պատճառով էլ բաւականանում են լսելով զուռնայի խուլ ձայնն ու իրենց երևակայութեան մէջ վառ պատկերացնելով Մուստաֆայի երգերի հերոսներին՝ խոր անքն քաշում...

Սենեակներում շոգ է ու տոթ: Բազմաթիւ ճրագներն աչք են խողտում, համեղ խորտիկներից բարձրացող տաք գոլորշին առանձին բուրմունքով լցնում է օդը: Հիւրասէր տան տիրոջը չը նեղացնելու ու առանձին բաւականութիւն պատճառելու համար՝ հիւրերն աշխա-

տում են իրենց անորոշակով իրար գերազանցել. բայց իւղալի, առաջ կերակուրները հիւրերի ծարաւն է շարժում:

Սառցաշուրը չի զովացնում նրանց ծարաւը. և վերջապէս պղնձէ երկարավիզ դաւերում շուր չէ մնացել. անյարմար է վերջապէս, որ հիւրերը Հոսօինի վալի Տուրդուտ-բէյի նազելի աղջկայ կենացը պարզ ջրով խմեն: Իրաւ է, սուրբ գիրքն ուղղափառներին թոյլ չէ տալիս խաղողի ողկոյզներից քամած համեղ հիւթը խմել, բայց ոչինչ չէ ասում այլ խմիչքների նկատմամբ, որ մարդու սիրտն ուրախացնում են ու յուզուած ուղեղը հանգստացնում...

Այ թէ ինչով է բացատրւում հիւրերի բաժակներում դեղին սաթի նման փրփրացող գարեջուրը, որ աստիճանաբար փոխւում է բիւրեղանման պարզ հեղուկի, որ կրակի նման այրում է ճաշակողների քիմքը:

Տաք հոսանք է անցնում նրանից խմողների մարմնով, գլուխը ծանրանում, բայց ձայներն աւելի համարձակ դառնում ու ծիծաղն աւելի աղմկալից է հնչում սրահների կամարների տակ:

Դանիէլ աղան սկզբում խմում էր միւսներին հաւասար. բայց նա նկատում է, որ հարեանների աչքերը կամաց-կամաց սկսում են մթնել. նա բաժակն առանց դատարկելու սկսում է ցած դնել, ինքը ոչ ոքի հետ չի խօսում, միայն ուշադրութեամբ լսում է բորբոքուած ձայները, կարծէք թէ ուզում է նրանց գաղտնիք-

ներն իմանալ, որ ուրիշ անգամ երբէք չի յաջողուի:

Բայց նրա յոյսերն ի դերեւ ելան... Ուրախ տրամադրուած հիւրերը ոչ գահազուրկ ծեր փաղիշահի մասին են խօսում, ոչ Սեւերան թագաւորի նենգ ծրագիրների և ոչ էլ մակեդոնական շարժման մասին: Փոքրիկ խմբեր կազմելով նրանք ձայնակցում են ծեր Մուստաֆային, իրար պատմում իրենց անցած-գնացած օրերի քաջագործութիւններն ու արկածները, յիշում են երիտասարդական վառ օրերի դիւթիչ պատկերները, որ այժմ այնպէս անհասանելի է նրանց զգացումներին: Ուրախութեան արցունքն աչքերին ծերունիները պատմում են իրենց առաջին սիրոյ ու յափշտակութեան մասին, իսկ ջահէլները լսում են նրանց պատմութիւնները...

Դանիէլ աղան պարզ տեսնում է, որ առիթ չէ ունենալու նոր լուրեր լսելու Պրիզրենից, Ուսկիւբից ու Սալոնիկից և անփոյթ կերպով սկսում է դիտել պատից կախած զէնքերը, որոնց մէջ աչքի էին ընկնում հագուազիւտ ու թանգարժէք ատրճանակներ ու հրացաններ և գեղարուեստական կեռ թրեր...

Իր հայեացքը աստիճանաբար մէկից միւսը դարձնելով, նրա հայեացքը կանգ է առնում խնձոյքի դահլիճը բաժանող վարագոյրների վրայ: Նա անուշադիր կերպով նայում է խայտաբղետ գոյներին, որ այնպէս տարօրինակ ուրուագծում

են վարագոյրը, նրա անփոյթ ծալքերին, որ երբեմն, մանաւանդ վարագոյրների միացման տեղերում, իրար վրայ է քաշած, որ յետ դնալով չը բացուեն և ճեղքուածք չառաջացնեն... Պարագութիւնից նա սկսեց դիտել, թէ քանի այդպիսի ծալքեր կան:

Մէկ, երկու... Չորրորդը հենց նրա աջ ուսի մօտն էր... Կանայք համոզուած լինելով, որ այժմ տղամարդկանց բաժնից նրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնող չի լինի, աւելի համարձակ էին դառել:

Նրանց ձայնն աւելի զօրեղ էր լսւում, ծիծաղն աւելի համարձակ էր ու հնչուն:

Շարժւում է վարագոյրը, փոքրիկ ծալքերը ալիքների նման գլորւում են նրա լայնութեամբ, շարժում են նստարանները, լսւում է նրանց թոյլ ձուռոցը... Քանի գոյգ հետաքրքրուող աչքեր դիտում են տղամարդկանց բաժինն այդ բացուածքներից:

Դանիէլ աղան ժպտալով մտածում է այդ մասին, կրկին հայեացքը ձգելով իր հարեանների վրայ. նա ձեռքի զգոյշ շարժումով ծալքերը բացեց ու հայեացքն ուղղեց բացուածքի միւս կողմը...

Վարագոյրի ետեւ շարուած էին հասարակ կաշիով պատած փոքրիկ աթոռներ, որոնց վրայ մէկ-մէկ, երբեմն և զոյգ-զոյգ Զելմայի ընկերուհիները կանգնած՝ հիւրերից ծածուկ դիտում են տղամարդկանց:

Նրիտասարդ ալբանացուն այդ ծիծաղելի թուաց, բայց նա զսպում է իր ուրախութիւնը, իսկ նրա հայեացքն արագ անցնում է օրիորդներից մէկից միւսի վրայ: Նրանք բոլորն էլ համարեա թէ սև ու խիտ մազեր ունեն, մեծ մեծ ու նշաձև աչքեր ու մի փոքր խիստ, մինչև իսկ սուր դիմագծեր: Դժուար է ասել, թէ հարսի ընկերուհիներից որ մէկն է աւելի դուր գալիս նրան: Նրանք բոլորն էլ լաւ են, կուսական թարմութիւն է բուրում նրանցից, որ ամենատեղ զէմքն անգամ կարող է անսահման դիւրալի դարձնել ու սիրուն:

Դանիէլ աղան նայում էր նրանց այնպիսի մի հաճոյքով, ինչպիսին նա շատ անգամ զգում էր, երբ դիտում էր ծովի լագուր հայելին, որի մէջ զեռ նոր է սկսում շողալ իր առաջին ճառագայթներով հորիզոնի ետեից երևցող արևը. կամ երբ դիտում էր մռայլ լեռների ստորոտում ծաղկող թարմ հովիտը, որտեղ նա իր պատանեկութեան օրերն էր անցրել այնպէս ազատ, ինչպէս և նրա ընկերները՝ սրատես ու սրաթև ազատ արծիւները...

Բայց կարծէք թէ կաթուածահար հղած՝ յանկարծ ցնցւում է ալբանացին, աւելի լայն բացում է վարագոյրն ու նրա հայեացքը կառնւում է աղջիկներից մէկի զէմքին:

Նա նստած է ընկերուհիներից հեռու՝ հարսի կողքին և կամացուկ ինչ-որ բան է պատմում: Նրա աչքերը կիսախուփ են, երկար ար-

տեանունքները ստուեր են ձգում քնքոյշ վարդագոյն այտերի վրայ: Նրա աննման նուրբ շրթթունքները հազիւ շարժւում են, որոնց բացուածքից երբեմն փայլում են նրա կաթնագոյն սպիտակ ատամները: Նրա բարակ դալուկ ձեռները դանդաղօրէն հիւսում են բացուած հիւսի ծայրերը:

Նա է:

Դանիէլ-աղան վճռական մի շարժումով փակում է վարագոյրն ու հեռանում:

Լուսաբացին մօտ միայն, հիւրերը հրաժեշտի ողջոյն են տալիս ու կամաց-կամաց հեռանում Տուրդուտ բէյի հիւրասէր տանից. իսկ ալբանացին, որ վերջինն էր եկել, դեռ կէս գիշեր չեղած, մնաս-բարովի ողջոյն տուեց տան տիրոջը, հրաժարուելով գիշերապահ առաջնորդների ուղեկցութիւնից, թռաւ իր բարակոտն նժոյգի մէջքը ու փոթորկի նման սլացաւ Հուսինից:

II

Հուսինը չէ երևում: Բիւրաւոր աստղերը փալփլում ու առկայծում են գիշերային երկնքի սև թաւիշի վրայ: Նրանց թոյլ ճառագայթներն անդառձ կորչում են եգիպտացորենի արտերում և միայն մի քանի լուսաւոր կէտերի շողքն է, որ անդրադառնում է քաղաքի ծայրում գտնուող Սելիմ-բաշու տան մօտ հոսող գետակղւմ: Հե-

ռուից երևում են Հուսինի կարմրագոյն ճրագները: Որտեղ թաւաւոր փակում է քարքարոտ ճանապարհը, որ հազիւ նկատելի է ու ոլորապրտոյտ անցնելով բլուրների միջով կորչում է լեռներում:

Վշշում է ջուրն ու նրա անվերջ ու տաղտուկ ունոցը բոլորովին խլացնում ու խեղդում է միւս բոլոր ձայները: Ասենք ուրիշ ձայն չի էլ լսւում... Պատահական անցորդը կարող էր զգալ անհամբեր ձիու փռնչոցը, բայց Դանիէլ աղան իր նժոյգը բոլորովին գետեզրին է կապել, ուր ամեն րոպէ թեթև քամուց անգամ զառիվայրից քարեր են գլորւում դէպի գետը. այժմ ոչ ոք չի լսի, թէ ինչպէս նրա ձին իր սմբակներով գետինն է քանդում: Ինքը կպել է մենակ բուսած չոր բարդենուն ու անհամբեր գիտում է թոյլ լուսաւորուած ճանապարհը:

Լարուած նայում է նա. բայց մի քանի սաժէն հեռաւորութեան վրայ բան չէ երևում: Նա լսողութիւնը հայեացքից պակաս չէ լարել: Նրա լականջին հասաւ հազիւ լսելի մի թեթև ձայն...

Քայլեր են... Ո՛չ, այդ ձիւդն էր, որ ծառից պոկուեց, ցած ընկաւ ու քամին բշեց նրան և ճանապարհի միւս կողմը ձգեց:

Նորից լուռ է. այնպիսի մի լուռութիւն, որի ժամանակ լսելի է մինչև իսկ սրտի բաբախումը:

Դանիէլ աղան յենուեց ձախ ոտի վրայ, որ

աջը մի փոքր հանգստանայ. փորձում է ետթաղանը դուրս քաշել, որ տեսնի՝ սուրբ հեշտութեամբ է դուրս գալիս, ու նորից ականջ է դնում: Նա այնպէս է լարել ուշադրութիւնը, որ պարզ գանազանում է եզրպատգորենի արտի տերևների խշշոցը բարձր փոշոտած խոտի սուրոցից, բայց իր սպասածին չի տեսնում:

Այդպէս անցնում են ժամերն իրար ետևից և մինչ նա անհամբերութիւնից սկսում է դողալ, ալբանացու ականջներին ինչ-որ ձայն է հասնում: Ալբանացին ցնցւում է, որստեսած ուրուրի նման գիրք է մտնում ու ամբողջ փարմնով ձգւում է առաջ:

Այս անգամ արդէն սխալուել չի կարելի. ձայնը կրկնւում և քանի գնում աւելի մօտենում է: Այժմ մինչև իսկ պարզ քայլեր են լրսւում, թեթև, բայց գիշերային լռութեան մէջ պարզ լսուող քայլեր... Մինչև իսկ մթութեան մէջ երևաց և մի բարձրահասակ, նուրբ կազմուածք:

Դանիէլ աղան զգուշութեամբ իջեցնում է ատրճանակի ոտն ու արագ կտրում է ճանապարհը:

Երկիւղի մի ճնշուած բացականչութիւն, ու վախեցած ճանապարհորդը՝ մի կին, կանգ առաւ:

— Ո՞վ ես դու. յանուն Ալլահի ասան, սատանայ ես, թէ աւագակ արնաւուտ:

Լռութիւն:

— Ձր մօտենաս, թէ չէ շան պէս կը սատկացնեմ:

— Աղջիկ, աչքերիդ նետերն ատրճանակի գնդակից աւելի խիստ հարուած են տալիս:

Այս խօսքերն ալբանացին մի առանձին մեղմութեամբ արտասանեց, որ միանգամայն չէր յիշեցնում նրա արծուի նման կռահչացող ձայնը:

— Այս վաղո՞ւց է, որ ուղղափառները մեծ ճանապարհին սկսել են կանանց կանգնեցնել:

— Ես մահմեդական չեմ, աղջիկ:

— Ապա ո՞վ ես դու: Եթէ դու կարծում ես, որ զինուած տղամարդու համար ամօթաբեր չէ գիշերով անդէն կնոջ առաջը կտրել, քաջութիւն ունեցիր պարզ ասելու, թէ ո՞վ ես դու:

Ալբանացին կանգնած էր իր դէմ բռնած ատրճանակից միայն երկու քայլի վրայ:

— Լաւ, աղջիկ, ես կասեմ քեզ անունս: Սարերում շատերին է յայտնի Դանիէլ աղայի անունը, գուցէ դուք դաշտեցիներդ չէք լսել նրա մասին:

Աղջկայ ձեռքը թուլացաւ ու ատրճանակը կախ ընկաւ:

Երիտասարդ մարտիկը իբր թէ չը նկատեց ու չը հասկացաւ այդ:

— Այո, ես աւագակ արնաւուտ եմ, ինչպէս դու ասացիր, կամաց շարունակեց նա, կարծես իւրաքանչիւր խօսքը լաւ կշռելով: Իմ անունը քեզ անծանօթ է, բայց եթէ ուզում ես, Ձիադէ—տեսնո՞ւմ ես, քո անունը ես գիտեմ—դու

հեշտութեամբ կարող էիր յիշել գիշերուայ մը-
թութեամբ քողարկուած իմ դէմքը...

—Ասա... ես լսում եմ:

—Լաւ, ես կասեմ... Յիշում ես, Զիադէ,
ամիս ու կէս առաջ, մենակ մի ճամբորդ իջաւ
այս գետակի ափը իր ձին ջրելու. դու կան-
գնած էիր այնտեղ ջրով լի սափորը ձեռիդ: Քո
երեսը բաց էր. մեզանից զատ ոչ ոք չը կար
և մենք երկար դիտում էինք իրար: Զը գիտեմ
այն ժամանակ դու ի՞նչ էիր մտածում, բայց
արնաւուտ ճամբորդը քեզ նայելով զգաց, որ
նրա սիրտը բաբախում է բռնուած թռչնակի
նման. նա զմայլուել էր քեզանով, ինչպէս սո-
խակն է գերուում իր վարդով պարզ լուսնկայ
գիշերին. բայց նրա պարտքն ու եղբայրները
պահանջում էին, որ նա բռնէները գուր չը
վատնէ...

—Այդ դէռ էիր, ընդհատեց աղջիկը, ու
նրա ձայնը դողաց:

Նա շարունակեց, առանց աղջկան լսելու.

—Դանիէլ աղան նժոյգը ջրելով արշաւեց
հեռու... Շատ ժամանակ չի անցել, բայց այդ
ժամանակամիջոցը ինձ թւում է թէ տաղտուկ
ու ձանձրալի տարիների մի շարք է եղել: Որ-
տեղ էլ նա եղել է, ինչ գործով էլ որ զբաղուել
է, նրա առաջ միշտ պատկերացել են քո չինա-
րի հասակը, քո աննման աչքերը, որ իրենց մէջ
տիեզերքի ամբողջ ուրախութիւնն են արտա-
յայտում... Այլևս ոյժ չունենալով իր զգացում-

ների դէմ մտքառելու, նա ազահաբար առիթ էր
փնտրում նորից քեզ հանդիպելու, բայց, աւանդ,
այդ բախտաւոր բոլէն ու առիթը երկար, եր-
կար ժամանակ փախչում էին նրանից...

—Իսկ երբ յաջողուել է, աւագակի նման
դարան մտաւ ինձ որսալու, խորամանկութեամբ
վրայ բերեց աղջիկը:

Մուլթն էր, Զիադէի ժպիտը նկատելի չէր.
միայն նրա ձայնն էր մատնում իրան:

—Այն, դարան մտաւ քեզ յայտնելու, որ
նրա կեանքն այն օրից կորցրել է իր խորհուր-
դը, որ նրա արևը մարել է և միայն դու կա-
րող ես նրան նոր կեանք ու արև տալ, ոյժ
ներշնչել և ուրախութեան շողերով լուսաւորել
նրա հոգին...

Աղջիկը լուռ գլուխը կախեց:

—Ինչպէս, վերջապէս արտասանեց նա
մեղմ ու կտրուկ:

—Զիադէ, բացականչեց արնաւուտն ու բո-
լորովին մօտեցաւ նրան, ոտով մի կողմ ձգելով
վաղուց գետին ընկած ատրճանակը.— Զիադէ,
ասա, որ դու դեռ չես մոռացել այն բոլէները,
և արևը նորից այնպէս պայծառ կը փայլի իմ
հոգում և ես ուրախ ու լի զգացումներով նորից
կապրեմ մեր սարերով...

—Ոչ, Դանիէլ-աղա, ես յիշում եմ այն...
բայց յետոյ: Ճիշտ է, քո անունը յայտնի է
ողջ Ալբանիայում, բայց դու գետուր ես, դու
սուլթանի և իմ հայրենակիցների թշնամին

ես... Ոչ իմ հայրը, ոչ էլ եղբայրս չեն համա-
ձայնուի, որ ես այն մարդու կինը լինեմ, որի
անունը փաղիշահի ողջ երկրում մայրերը տա-
լիս են իրենց զաւակներին ահ ներշնչելու հա-
մար:

— Ձեռն համաձայնուի: Բայց միթէ աւելի ար-
դար ձայն կայ քան սեփական սրտի ձայնը.
միթէ քո հոգին էլ այնպէս ազատ չէ, ինչպէս
և քո եղբոր և հօր հոգիները:

Զիադէն բացասական կերպով գլուխը շար-
ժեց:

— Ինքն Ալլահը, իր մարգարէի միջոցով—
թող օրհնուած լինի նրա անունը—կանանց հրա-
մայել է տղամարդու հնազանդ ստրուկը լինել...
Իսկ Ամենակարողի կամքը սուրբ է:

— Դու մոռանում ես, որ մարգարէն ինքը
տղամարդ էր, փնթփնթաց Դանիէլ աղան, կնճռե-
լով իր թանձր ունքերը: Նա հաշիւ էլ չունէր
այլ կերպ ասելու... Եթէ նոյն իսկ այդպէս էլ
լինի, եթէ նոյն իսկ Ալլահի կամքն էլ այդ է,
այնուամենայնիւ ամեն ոք իրաւունք ունի չը
հնազանդուելու, որ իր ու միւսների բախտը ո-
տի տակ չը տայ:

Աղջիկը չէր պատասխանում. լռել էր և ար-
նաւուտը. լսելի էր միայն նրանց երկուսի շնչա-
ռութիւնը...

— Այո կամ ոչ, խռպոտ ձայնով արտասա-
նեց վերջապէս Դանիէլ աղան:

Պատասխան չըկար, բայց ալբանացին հա-
կացաւ նրան առանց խօսքերի:

— Մնաս բարով, արտասանեց նա. դու
սխալուեցիր, փոքրիկ թռչնակը մեռել է արդէն
քո սրտում...

Լսուեց թփերի խշխշոցը, մի սուլոց ու
նրան իբր պատասխան ձիու խրինջոցը...

Մի քանի րոպէ անց ալբանացին ձին հեծած ճա-
նապարհ ընկաւ: Զիադէն անշարժ կանգնած էր
նոյն տեղում: Նա վերջին անգամ շուռ եկաւ
դէպի աղջիկը, ձեռքով մնաս բարովի նշան ա-
րաւ, ու կպաւ նժոյգի բաշին...

— Դանիէլ, նոյն վայրկեանին լսուեց աղ-
ջկայ ձայնը:

Նրա ստուերանման թեթեւ իրանը երեաց
նժոյգի առաջ. առանց մի խօսք ասելու, հեծեա-
լը յենուելով ասպանդակներին գրկեց նրա իրա-
նը ու առաւ ձիու վրայ, և լեռնային նժոյգը
կրկնակի բեռը շալակած առաւօտուայ մառախ-
լապատ մշուշում առաջ սլացաւ:

III

Մուայլ ու մութ լեռներ: Երբեմնակի նրանց
վրայ երևում են հատ-հատ մացառներ, շրջա-
պատուած արեակէզ մերկ ժայռերով: Նեղ, կար-
ծէք թէ դանակով կտրատած ձեղքերը բաժա-
նում են իրարից ահարկու հսկայական ժայռե-
րը: Նրանց մուայլ անդունդներից խուլ դղրդում

է սեպ ժայռերի մէջ ճնշուած լեռնային գետա-
կը: Լեռների մերկ գագաթները ձգուած են,
իրենց մէջ բանալով ժայռոտ տափարակներ,
որոնց երեք կողմից պատում է անդունդը, իսկ
մի կողմից լեռնացած սեպ ժայռերը...

Կարծէք թէ արծուից զատ ուրիշ ոչ մի
կենդանի էակ հնարաւորութիւն չի ունենայ այդ
անմատչելի տեղերը հասնել: Զարմանալին այն
է, որ մարդ արարածն ևս հասնում է թռչուն-
ների արքայի բարձունքներին: Լեռների գառի-
վայրերում, որ շատ թէ քիչ պաշտպանուած է
աւերող փոթորիկներից, ցաք ու ցրիւ ընկած
են մի քանի գետնափոր խրճիթներ՝ տափակ
հողէ կտուրներով: Նրանցից մէկի ցածիկ պա-
տից մէկում բացուած են դուռն ու երկու փոք-
րիկ պատուհան, որոնք զուրկ են ապակի-
ներից, ուր արևի անաջին ճառագայթների հետ
ներս է թափանցում լեռնային թարմ ու ցուրտ
օդը, իսկ աշնանը՝ անձրևի ցուրտ կաթիլները:
Բայց մանկութիւնից ցուրտ ու խիտ կլիմային
վարժ մարդկանց համար այդ ոչինչ է: Այդ բո-
լորը նրանց համար այնպէս բնական է, ինչպէս
և տաք ծովափերում նարնջենու ու ձիթապտղի
բուրմունքով արբեցածների համար երազական
անուշաբոյր քամին ու արևով ջերմացած հուժ-
կու ալիքների միապաղաղ մոնչիւնն ու ելեէջը...

Այդ մարդիկ, ամպերից բարձր իրենց գիւղե-
րում, ջերմութիւն տենչալու և զօրեղ զգալու ըն-
դունակութիւնը չեն մոռանում: Նրանք ոչ մի

արգելք չը ճանաչելով, սովոր են դէնքը ձեռին
պաշտպանել իրենց իրաւունքները կամ աւելի
ճիշտ՝ այն ամենը, ինչ որ իրաւունքի բռնաբա-
րումն են համարում և աւելի բուռն ոգևորու-
թեամբ են պաշտպանում այն, քան դաշտի մեղ-
կացած երիտասարդը...

Թող մի բոլէ նրանք կասկածեն, որ մէկն
ու մէկը համարձակում է խախտել նրանց մերկ
լեռների ազատութիւնը, փեթակում արթնացած,
յուզուած մեղունների նման ալբանացիներն աղ-
մկայոյց ոտքի կենեն իրենց ամպամած շա-
ւիղներում, մի ցեղից միւսը սուրհանդակներ
կուղարկեն, որից յետոյ եաթաղաններով ու
հրացաններով զինուած՝ լեռնցիների հոսանքը
յաղթական կերպով սարից դէպի հովիտ կիջնէ...

Կարծէք թէ շատ ժամանակ չէ անցել, երբ
տաճիկ զօրքը հրով ու սրով խաղաղեցրեց այդ
ըմբոստ երկիրը, բայց նորից լսում է ամպերի
տակ շարագուշակ դղրդիւնն ու Ալբանիայի խա-
ղաղութիւնը նմանում է փոթորկից առաջ տի-
րող լուսթեան...

Ոչ միայն մուսուլման արնաւումներն են
յուզուած, Մալիսիայի կաթոլիկ ցեղերի մէջ էլ
այժմ յաճախ է շաշում պողպատը... Օր չի լի-
նում, որ ցեղապետները չը ժողովուեն Դանիէլ
աղայի գիւղում խորհրդակցելու:

Այսօր էլ ահա մօտ քսան հոգի. ծեր ու
երիտասարդ, ժողովուած լայն ու ցած սրահում,

դռները մօտ պահապաններ զրած, մի ժամից աւելի է ինչ խորհրդակցում են...

Սենեակի մէջ տեղը, յատակում, կրակէ լեզուներ արձակելով վառում է չոր փայտը, որի շուրջը կիսաշրջան կազմած նստած են լեռնցիք: Խարոյկի բոցեղէն լեզուները արտացոլում են զէնքերի ու զգեստի մետաղեայ զարդարանքների վրայ, բորբոքելով ու վառելով ալբանացիների սև ու ճաղար, պողպատի նման սառն աչքերը, վերջապէս խառնուելով կապոյտ ծխին դուրս են սողում երգիկից...

— Ես վերջացրի խօսքս, ասում է բարձրահասակ ծեր արնաւուտը, որի երեսը ակօսած էր սպիւնեւոյ, այժմ հերթը քոնն է, Դանիէլ աղա...

Թէպէտ երիտասարդ, բայց իր քաջութեամբ յայտնի մարտիկը ոտքի է ելնում ու ընդհանուր հայեացք ձգում ժողովուածների վրայ: Նա խօսում է ցածր, չէ բորբոքւում ու նրա ամեն մի խօսքի մէջ հսկում է վստահութիւն ու համոզմունք:

— Եղբայրներ, դուք արդէն լսել էք այն բռնութիւնների ու ճնշումների մասին, որ գործ էր դնում մեր ղէմ գահագուրկ փառիշա՛նը. այդ բռնութիւնները չը թուլացան և նրա եղբոր ու յաջորդի օրով: Այդ միջոցներից չեն ուզում հրաժարուել ոչ մեծ վեզիրը, ոչ տաճիկ պաշտօնեաները և նրանց հնազանդ զօրքը, մի խօսքով այն ամենը, որոնք կարմիր ֆէսի հետ մի-

ասին իրենց պապերից ժառանգել են ատելութիւն դէպի ազատ ժողովուրդը...

Մի խուլ ժխոր անցաւ սրահով. արդեօք արտասանած խօսքերի նկատմամբ հաւանութեան նշան էր այդ, թէ մի սպառնալիք, որ ուղղւած էր բռնակալների հասցէին—դժուար էր ասել: Իսկապէս կարող էր թէ մէկը լինել և թէ միւսը:

— Առաջին անգամը չէ, որ մենք զէնքի ենք դիմում, շարունակեց Դանիէլ աղան. առաջին անգամը չէ, որ մենք արեան հեղեղով ներկում ենք մեր սար ու ձորերը, բայց չը նայած մեր քաջութեան, չը նայած մեր տուած հարուածներին, վերջսական յաղթանակը միշտ մնացել է մեր թշնամիներին... Նրանք թուով շատ են եղել ու նրանց ոյժը մերից անհամեմատ մեծ է եղել:

— Իրաւ է, խուլ կերպով նկատեց առաջնորդներից մէկը:

— Այո, բայց ժամանակը փոխւում է, այդ ոչ միայն մեզ համար է պարզ, այլ և մեր երեխաներն էլ են հասկանում: Շուտով տարին կը լրանայ, ինչ ֆրանկները պատերազմ են մղում սուլթանի ղէմ, և նա պէտք է բոլոր ոյժը լարէ, որ ծովի միւս երեսին գտնուած իր երկիրները պահպանէ: Թշնամու նաւատորմը Արշիպեղազում է, Ստամբուլը ահ ու սարսափի մէջ է... Փառիշահն այժմ ճրտեղից պէտք է այնքան զօրք հանէ, որ ողջ Ալբանիան զօրքով

ծածկէ, որ ոչ թէ յաղթութեամբ, այլ իր զօրքի թուով ընկճէ մեզ... Փաղիշահն այլ ևս զօրք չունի: Հասել է ժամանակը, մօտենում է և վրէժխնդրութեան ժամը... Այժմ, կամ երբէք:

— Այժմ, այժմ, թնդաց սրահը...

— Մեր մոռնուլման եղբայրները ապստամբութեան գէնք են բարձրացրել, հերթը մերն է:

Դանիէլ աղան ձեռքը վեր բարձրացրեց, նշան անելով, որ դեռ չի վերջացրել իր խօսքը:

— Այլևս յետաձգել անկարելի է, արտասանեց նա, հենց որ սենեակում փոքր ինչ լռեցին, — Ուսկիւրից, Պրիզրէնից ու Սալոնիկից զօրքեր են ուղարկել Իփեկի սանջակը, Դեակովի մօտ ամեն օր կռիւ են մղում, տաճկական զօրքերը մօտենում են Հիսինիին...

Վերջին խօսքերն արտասանելով նա լռեց, որ տեսնի, թէ իր ունկնդիրների վրայ ինչ տրպաւորութիւն գործեց:

Քսան զոյգ աչքեր լարուած նայում էին նրան. ոչ մի ձայն չը խանգարեց այն գերեզմանային լուրթիւնը, որ տիրում էր սրահում: Բոլորն էլ գիտակցում էին այդ լուրի լրջութիւնը և խորհրդի էին սպասում:

Դանիէլ աղայի յօնքերը կնճռոտեցին. նա ծանր կերպով շփելով ճակատը, կարծես ուզում էր վերջին կասկածն իրենից հեռացնել, ապա կրակոտ աչքերով մի հայեացք ձգեց ժողովականների վրայ:

— Զօրքի առաջապահ գունդը երկու գումարտակից է բաղկացած, և թնդանօթներ չունի, ասաց նա կտրուկ ու հնչուն ձայնով: Նա գլխաւոր բանակից առաջ է մէկ օրուայ ճանապարհով. վաղը երեկոյ կը մանի Կանչակի հովիտը... Եղբայրներ, քիչ չէք տեսել իմ պատերազմական հմտութիւնը... Ասացէք, հաւատո՞ւմ էք իմ ոյժերին...

— Հաւատո՞ւմ ենք, ինչպէս մէկ մարդ, միաբերան ասացին միւս առաջնորդները:

— Այն ժամանակ առանց ըոպէ կորցնելու, թող նա, ով գէնք կարող է վերցնել, պատրաստուի, մէկ ժամից յետոյ մենք հովիտ կելնենք: Ես առաջնորդելով ձեզ կը շրջապատեմ տաճկական առաջապահ գունդը և մինչև գլխաւոր բանակի հասնելը, երդւում եմ, ոչ մի ասկեար այնտեղից ողջ չի դուրս գալ... Մենք Կանչակի մօտ դիրք կը մտնենք և եթէ Աստուած կամենայ՝ տաճկաց մնացած զօրքերն էլ այնտեղից այս կողմը չեն անցնիլ...

Պատասխանի փոխարէն, բոլոր արնաւռտները, կարծես խօսք կապած տեղներից վեր կացան ու շտապ դուրս ելան:

Ամենից վերջը դուրս եկաւ Դանիէլ աղան և ուղղուեց գէպի իր տունը, որ միւսաների նշման քարէ մի խորանարդի էր նմանում, միայն շրջապատուած էր բարձր հողէ պատով:

Տասը ըոպէ էլ չէր անցել խորհրդից յետոյ, երբ իրենց տներէից դուրս էին գալիս ռաից զբ-

լուխ զինուած ալբանացիներ, ու դարպասից ել-
նելով անյայտանում էին մթութեան մէջ... Այն-
տեղ, փոքրիկ հրապարակում, որտեղից գառի-
վայրով շաւիղը ցած էր իջնում, կամաց-կամաց
խմբւում էր ամբոխն ու անհամբեր նշանի էր
սպասում, որ ճանապարհ ընկնեն:

Երբ բոլորը ժողովուած էին, երեսաց և մի
բարձրահասակ դէմք, վրան առած կարճ ու բըր-
դոտ վերարկուն:

— Դանիէլ աղան, շշնջաց ամբոխը:

Մի սուր սուրոց խանգարեց գիշերուայ
լուութիւնը:

Անկանոն շարքերը շարժուեցին ու դան-
դաղօրէն դիմեցին դէպի ցած...

Ալբանացիների առաջնորդը թշնամիների
դէմ ելաւ:

IV

Զիադէն սկսել էլ ձանձրանալ: Նա, ինքը
գոնէ, այդպէս էր բացատրում իր անորոշ հոգե-
կան դրութիւնը: Բայց այդ բացատրութիւնը
հազիւ թէ համապատասխանէր նրա հոգու խոր-
քում տիրող փոփոխութեանը. մօտ երկու ամիս
էր անցել այն օրից, երբ նա իր ամուսնու հետ
սարերն էր փախել: Սկզբում թարմ ու մատաղ
զգացումները միանգամայն յափշտակել էին նը-
րան: Յաճախ նրան մենակ թողնող ու ինչ-որ
անյայտ նպատակներով երկրի խորքերը գնացող

Դանիէլ աղայի պատկերը միշտ կենդանի կանգ-
նած էր նրա դիմաց: Սարգ ու կարգի ամեն մի
չնչին առարկայ Դանիէլ աղային էր յիշեցնում
նրան: Այն միտքը, որ Դանիէլ աղան, որին
այնպէս վստահում և հաւատում են արնաւուտ-
ները, ամբողջովին նրան է պատկանում, մա-
տաղահաս կնոջ հոգին լցնում էր մի առանձին
հպարտութեամբ և ոյժ էր տալիս Զիադէին համ-
բերութեամբ սպասելու նրա վերադարձին:

Այդպէս էր առաջ... այդ շարունակուեց
մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ նա գտնւում
էր հռչակաւոր ալբանացու անուան հմայքի տակ,
երբ այդ հմայքն այնքան զօրեղ էր, որ նա ա-
ռանց տատանուելու այն գիշեր թողեց այն
բոլորը, ինչոր նրա համար այնպէս թանգ էր ու
սիրելի և հետեւեց Դանիէլ աղային, անցաւ ան-
մատչելի սարերը: Բայց շուտով թոյլ ու ճնշուած
միտքն սկսեց ազատուել նրան կաշկանդող երա-
զից: Ամուսնու պատկերի հետ միասին նա սկսեց
յիշել իրեն սիրելի ու սովորական հարազատնե-
րին... Զիադէն յիշեց թողած հուսիսի տունը,
այն փաղաքշահքը, որով դիմում էին նրան
հայրն ու եղբայրը և անխուսափելիօրէն այդ
բոլորը համեմատում էր իր ներկայ գրութեան
հետ:

Ամուսինը սիրում էր նրան, բայց մի ինչ
որ արտասովոր սիրով...

Նա սիրելի էր նրա համար ինչպէս մի նոր
ու հետաքրքրական խաղալիք: Նա պահպանում

էր Զիադէին ինչպէս մի հազուագիւտ ծաղիկ, բայց իր անձնական կեանքում նա նոյն տեղն էր գրաւում, ինչպէս և նրա բարակոտն նժոյգը՝ «Բուրանը» կամ սիրած հրացանը։ Այդպիսի դրութիւն սովորական էր բոլոր մահմեդական կանանց համար, բայց Զիադէն սովոր չէր այդ կեանքին։ Նրա ծերունի հայրն այդպէս չէր մեծացրել նրան և ոչ էլ եղբայրը, որ կեանքը չէր խնայի նրա համար։ Այդ բոլորը դեռ ոչինչ։ Նա սիրում էր Դանիէլ աղային, բայց կամաց-կամաց նրա մէջ զարթնում էին ուրիշ զգացումներ, դեռատի կնոջը ծանօթ չէր թախիծը, որ այժմ ճնշում էր նրան։ Տաճկական զօրքի անյաջողութիւնները հասնում էին նրան. նրա սիրտը ցաւում էր հայրենիքի անյաջողութիւնների համար, նա աղօթում էր իր հայրենակիցների համար յաղթութիւն խնդրելով։ Այդ բոլորին ի պատասխան՝ կարծես իբրեւ ծաղր, նա լսում է յանկարծ, որ Ալբանիան ուզում է օգտուել յարմար առիթից և ապստամբել փաղիշահի դէմ...

Երեկոյեան դէմ Դանիէլ աղան խորհրդից տուն վերադարձաւ, նայեց գէնքերը, փամփուշտակալը լցրեց փամփուշտով, ուշադրութեամբ ականջ դրեց, կարծես թէ ինչ-որ բանի էր սպասում, յետոյ արտասովոր քնքշութեամբ հրաժեշտի ողջոյն տուաւ կնոջն ու աանից դուրս ելաւ։

— Կնոջ... հըր ես գնում։

— Սրշաւանքի... Տաճիկները Հուսինիի դէմ են գալիս... Վաղը երեկոյ ես նրանց կը հանդիպեմ Կանչակի մօտ...

Զիադէն արագ ձեռները մեկնեց դէպի ամուսինը.

— Դանիէլ...

Նա յետ դարձաւ շէմքում։

— Ոչ, ոչինչ... խուլ շշնջաց երիտասարդ կիներ։

— Մի վախենար, թռչնակս, քնքշաբար արտասանեց ալբանացին, չը հասկանալով նրա յուզմունքը։ — Մի քանի օրից յետոյ տանը կը լինեմ, իսկ գիշատիչ թռչունները հովտում խրնձոյք կը սարքեն... Առայժմ մնաս բարով։ Եւ դուռը ծածկուեց, դրսից թարմ օդի հոսանքներս թողնելով։

— Քար կտրած, Զիադէն լսում էր հեռացող քայլերը. հազիւ լռեցին քայլերը, Զիադէն թուլացած ընկաւ անկողնի բարձերի վրայ ու սկսեց դառն հեկեկալ։

Դաւաճան, քո հայրենիքի դաժան թշնամու կին, անցաւ նրա մտքով, շանթահար անելով նրա ուղեղն ու ցաւեցնելով սիրտը։ Նա լալիս էր երեխայի նման հեծկլտալով ու սեղմելով ատամները կարճ ու խոր հոգեոց հանելով. արտասուքով թրջուած գորգը պինդ կպել էր նրա այտերին, բորբոքելով նրա թարմ կաշին։

Ծանր էր շնչում։ Թուլացած ու անոյժ՝ նա մոռացութեան մէջ ընկաւ. նա պառկել էր

լուռ, առանց գիտակցելու, թէ որքան ժամանակ անցաւ այն ընկերացի, երբ Դանիէլը հրաժեշտի ողջոյն տուաւ նրան:

Այժմ ամեն ինչ պարզ էր: Նա հասկացաւ իր թախիծի բուն պատճառը և հասկացաւ, որ այդ թախիծը ուրիշ անուն ունէր, բայց ուշ էր, շատ ուշ... Անցածն ուղղել անհնարին էր... Վառուող ատելութեամբ յիշեց նա Հուսինի անխօս գիշերը, որ մի ժամանակ նա ուրախութեան ժպիտով էր յիշում...

Մէկը լուռ ու կամացուկ քայլերով մօտեցաւ ու կանգնեց նրա առաջ:

— Տիրուհի, դռանն ինչ-որ կին ուզում է քեզ տեսնել:

— Կին... ի՞նչ կին, հարցրեց Զիադէն, դժուարութեամբ գլուխը վեր բարձրացնելով:

— Զը գիտեմ, մի ինչ-որ պառաւ է, սե շոբերով, երեւի հովտից է...

— Լաւ... Թող գայ:

Աղախինը դուրս ելաւ. Զիադէն մնաց պառկած, միայն շուռ եկաւ այն կողմը, որտեղից պէտք է մտնէր անսպասելի հիւրը. բայց հագիւ նրա կռացած իրանը դռնից երեւաց, Դանիէլ աղայի ջահէլ կինը ոտքի թռաւ.

— Մէրթմէ, կանչեց նա, — դայեակս... ու նրան ընդառաջ վազեց:

Պառաւը իր ոսկրոտ ձեռներով գրկեց նրան ու արտասուքը հոսեց նրա աչքերից...

Մի բանի ընկերացի յետոյ, նա նստած էր գորգով ծածկած բարձերի վրայ ու շոյում էր Զիադէի հիւսերն ու լսում նրա կցկտուր պատմութիւնը:

— Իմ սիրելի թռչնակ, անուշիկս... ապա ինչպէս անենք: Թախիծից հայրդ կիսախելագար է, իսկ ջահէլ եղբայրդ, Ռահիմ-բաշին, նորից փաղիշահի զօրքերի գլուխ է անցել. և լուրեր են պատում, որ նա արշաւում է դէպի Հուսինի:

— Իմ եղբայր... Ռահիմը:

— Այո. նա ասում էր, որ հայրական տանը քո հասցրած անարգանքը տանել չի կարող. և եթէ չյաջողուի քեզ յետ տանել, գոնէ պատուով կը մեռնի...

— Ռահիմ, կրկնում էր Զիադէն, առանց պառաւին լսելու... Ռահիմ... Վաղը նա Կանչակի ձորում կը լինի... Այնտեղ Դանիէլը նրան կը սպասի... Ո՛վ ամենակարող ու ամենագոր Աստուած, ասա՛ ի՞նչ անեմ...

— Քո ամուսինը, զաւակս, այնտեղ կը սպասէ նրան:

— Այո, այո... Լսիր, դայեակս, ալբանացիները գիտեն, որ փաղիշահն այստեղ զօրք է ուղարկում և Կանչակի մօտ դարան են մտել... Խեղճ եղբայրս... բայց ոչ, նա չի մեռնի, Աստուած չի թոյլ տայ, որ նրան սպանեն:

Պառաւը գլուխը շարժեց:

— Թող Ամենակարողը խնայէ նրանց: Բայց

Ռահիմ բաշու խումբը մեծ չէ, և բանակը նրանից հեռու է գտնուում... Հայած կապարի նման այդ խօսքը թափուում էին Զիադէի սրբտին: Լայն չռած աչքերով, գունատ ու անշարժ, նա լսում էր... յանկարծ կարճ հոգեոց հանելով, ոտքի ելաւ:

— Պէտք է զգուշացնել, գոչեց նա. լսի՛ր, դայեակս, չէ՞ որ կարելի է իմաց տալ եղբօրս... Թող չը գայ, թող սպասի... Ինչո՞ւ ես լռում...

— Ո՛չ, Զիադէ, ուշ է, օգնելն անկարելի է. կարճ ճանապարհով ալբանացիները ոչ ոքի չեն թողնի, իսկ երկար ճանապարհով հասնելն անհնար է...

Երիտասարդ կինը ծանր շնչելով սարսափահար նայում էր նրան:

— Ուրիշ միջոց կայ, զաւակս... Կարելի է զգուշացնել գլխաւոր բանակին. Ռահիմ բաշին իր խմբով կը գիմանայ, մինչև օգնութեան կը հասնեն...

Պառաւրդեռ չէր վերջացրել իր խօսքը, որ Զիադէն սենեակից դուրս թռաւ բակը... չընայած մթութեան նա համարձակ գոմ գնաց ու կանգնեց իր նժոյգի, Բուրանի առաջ, որ փռնչալով խոտ էր որոճում: Նժոյգը տիրուհուն տեսնելով ուրախ խրխնջաց. յուզմունքից դողացող ձեռներով նա սանձեց ձիուն, թամբեց, դուրս հանեց ցանկապատի միւս կողմը ու հեծաւ: Զին սլացաւ սմբակներից մի քանի կայծ ար-

ձակելով: Նրա ոտների տրոփիւնը շուտով լռեց գիշերային խաւարում...

Աւելի ուշ, Դանիէլ աղայի տանից ելաւ և պառաւր: Առանց շտապելու նա դէպի դաշտը տանող կածանով ցած գնաց: Նա վախեւորաւ էլ բան չուէր: Ալբանիայում կինն ապահով կարող է անցնել անտեղով, ուր մահը դարան մտած սպասում է համարձակ տղամարդուն...

Դանիէլ աղայի գիւղում հետեւեալ առաւօտ նկատեցին, որ նրա կինն անյայտացել էր: Տանը մնացած պառաւներն ամենայն սառնութեամբ լսեցին այդ փախուստը: Յաւում էին միայն, որ նժոյգը տարել էր: Ի՞նչ կարելի էր անել. միևնոյն է, նրան հասնել չէր լինի. իսկ կինն ազատ է այնպէս, ինչպէս և մարտիկը... Երևի նա ձանձրացել էր մառախլապատ լեռներում ապրելուց, կարօտել էր հովիտի փարթամ բուսականութեանն ու փախել... Ո՞ւմ ինչ գործն էր:

Իսկ ամուսինը... Թող իր կնոջը պահէր. ո՞վ է պարտաւոր ուրիշի կնոջ պահպանել:

Եթէ պառաւներն այդպէս էլ չը մտածէին, այժմ նրանց այդ չէր էլ հետաքրքրում... Նրանց ուշ ու միտքը զբաղուած էր երիտասարդ առաջնորդի արշաւանքով: Նրանք բոլորն էլ անհամբեր սպասում էին կռուի դաշտից եկող ա-

ռաջին լրաբերին. բայց օրերն անցնում էին իրար ետևից, իսկ Դանիէլ աղայից սուրհանգակ չէր գալիս:

V

Երկնքում ամպի կտոր անգամ չըկայ: Պայծառ արևն այրում-կիզում է երաշտից կիսամեռ երկիրը: Կենդանի արաբաճները պահ են մտել ողորմելի թոյլ ստուերներում, որ համարեա թէ չէ զովացնում:

Բայց հեռուն, ուր քարքարոտ ճանապարհը կորչում է չորացած թփուտներով պատած բլուրներում, երևում է հազիւ տեսանելի ամպի կտոր, որ քանի գնում մեծանում է: Աստիճանաբար թանձրանում է այն, կորցնելով իւր թափանցկոտութիւնն ու ձևը. մոխրագոյն թուխ գոյն է ստանում ու փռում կապուտակ եթեւում:

Այնտեղից լսում է միապաղաղ որոտ. մետաղի վրայ անդրադառնալով ցոլում է արևը. վերջապէս մի մոխրագոյն շարժուող բազմութիւն է երևում լեռներում: Հաստատ կարելի է ասել, որ այնտեղ մի խումբ մարդիկ են շարժւում... ասկեարների զօրաբաժինն է այդ...

Խմբի առաջից գնում է սպիտակ նոյզը հեծած Ռահիմ-բաշին: Նա զեռ երիտասարդ է, երեսուն — երեսուն և հինգ տարեկան, բայց ի նը-

կատի ունենալով նրա լայն ճակատի սպին, և այն յարգանքը, որ ցոյց են տալիս նրան միւս սպաները, կարելի է առանց սխալուելու ասել, որ նա նորին մեծութիւն սուլթանի զօրքերի մէջ աչքի ընկնող ղերք է գրաւում: Հակառակ դէպքում Սուլէյման փաշան նրան չէր յանձնի առաջապահ զօրքի հրամանատարութիւնը:

Սուլէյմանի գլխաւոր ոյժերը հեռու են մընացել, իսկ առաջապահ գունդը մի քանի ժամից յետոյ կանչակի կիրճը կը մտնի: Վատ տեղ է այդ: Անցեալ ապստամբութեան ժամանակ այստեղ կոտորուել էին փաղիշահի ասկեարները, բայց այժմ նրանց առաջնորդում է անպարտելի Ռահիմ-բաշին և զինուորները չեն կասկածում իրենց յաջողութեանը...

Ռահիմ բաշին շուռ գալով թամբի մէջ, դիտում է զինուորների առաջին շարքերը:

— Դէհ, համարձակ, տղերք, երկու վերստ էլ անցնենք՝ կը հանգստանանք:

Ամբողջ գունդը կարծես թէ շունչ է առնում, ուղղւում են խառնուած շարքերը, քայլերն աւելի կանոնաւոր են հնչում...

Վերջապէս արևը իր վերջին ճառագայթներով ոսկեղօծեց լեռներն ու թագնուեց: Երեկոյեան մութը աննկատելի կերպով գրկում է հովիտը, երկինքը ծածկւում է սև քողով ու արևելեան կողմում երկինքը վառւում է իր աստղերի լապտերները: Ճանապարհը նեղանում, սեղմւում է. նրա

կողքերի բլուրներն աւելի ու աւելի են բարձրացնում իրենց գլուխներն ու թփուտն աւելի խրտանում է: Մի փոքր ևս և Կանչակի կիրճը անդարձ կը փակէ իր մէջ Ռահիմ-բաշու գունդը: Լուռ ասկեարներն առանց այն էլ այժմ անձայն առաջ էին գնում: Հետախոյզների առաջին շարքերն անյայտացան մառախլապատ ճանապարհում, և երբեք միայն նրանցից մէկը կամ միւսը վերադառնում էր գնդապետին հաշիւ տալու, որ ճանապարհն ապահով է և կարելի է դադար առնել հանգստանալու նպատակով:

Ռահիմ-բաշին Կանչեց իր թիկնապահին, ինչ-որ կարգադրութիւն արաւ. նա գլուխ տուեց ու արշաւեց դէպի գունդը:

Մի քանի ընդմիջում երկու գումարտակն էլ կանգ առաւ գիշերելու նպատակով:

Ձախ կողմը ձգւում էր թաւ մութ անտառը, դէպի աջ ոչ շատ բարձր, բայց սեւ կըտրուած ժայռը, որի վրայ ցցուել էր հինաւուրց մի աշտարակ, իսկ նրանց առաջը ձգուել էր մառախլապատ մռայլ Կանչակի կիրճը...

Հազիւ ասկեարներն իրենց հրացանները ցած դրին, որ կրակէ մի գիծ անտառը ճեղքեց: Հրացանների համագարկը հոգեկոտ զորդիւնով արձագանգ տուեց ու գնդակի տարափը կարկուտի նման տեղաց մթութեան մէջ: Լսուեցին կատաղի ձայներ ու հառաչանքներ: Երկու մարդ գլորուեց Ռահիմ-բաշու ձիու մօտ. նրա թիկնապահն ա-

ռանց մի ձայն անգամ արձակելու բռնեց իր կուրծքն ու կախ ընկաւ թամբից...

— Հանդարտ, հնչեց զինուորներին լաւ ծանօթ մի ձայն. հրացանը վերցնել... յառաջ:

Գունդը շարժուեց ու աղմուկով անցաւ կիրճի մութ խորքը...

Բայց հազիւ էր մի քանի քայլ արել, որ հրեղէն երկրորդ գիծը ձգուեց նրանց առաջով: Անտառի կողմից կրկին արձագանգ տալով դրդաց նոր համագարկ, նոյնը կրկնուեց և նրանց ետևում, լռել էր միայն լերկ ժայռէ պատը, որի վրայ հազիւ երևում էր դիտարանի գլուխը միայն... Գունդը հազիւ թիկունքն այն կողմը դարձրեց, որ դիրք մտնի. այդ ընդմիջումն այնտեղից էլ գնդակէ կարկուտ տեղաց նրա վրայ...

Շրջապատուած ենք, կայծակի արագութեամբ անցաւ Ռահիմ-բաշու մտքով:

Ձարկերը լսւում էին ամեն կողմից, ասկեարների համագարկերը ոչ մի կերպ չէին ազդում... Զինուորներն ընկնում էին ինչպէս հասկերը մանգաղի հարուածից... Ամեն կողմից լսելի էին վիրաւորների հառաչանքն ու աղեկտուր ձայները... Ժայռոտ ճանապարհն արիւնով ներկուեց, արիւնը լճանում էր ասկեարների ոտների տակ ու հոսում էր ցած... Երկու անգամ Ռահիմ-բաշին փորձեց իր խմբով ճեղքել թշնամու օղակն ու անցնել կիրճի խորքը, բայց երկու անգամին էլ ստիպուած յետ նահանջեց: Աներևոյթ թշնամու հետ կռիւը

սպանդանոցի փոխուեց, ուր իրար ետեից զոհ էին գնում փաղիշահի ասկեարները: Փրկութեան յոյս չը կար: Գնդի կէսից աւելին արդէն ընկած էր, մնացածներն էլ հալւում էին կրակի դէմ բռնած մեղրամորի նման... Ռահիմ-բաշին արիւնոտ ու վառօղի ծխից սեւցած դէմքով կատաղած մահ էր փնտրում, ամենավտանգաւոր դիրքերը գնալով. ասենք նրանք բոլորն էլ հաւասարապէս վտանգաւոր էին...

Վերջին փորձն էր մնացել. նա իր խմբի մնացած զինուորներին ժողովելով վերջին յարձակումը գործեց դէպի պարսպանման ժայռերը. չորս կողմից գնդակների տարափի տակ ասկեարները կատաղաբար յարձակուեցին... տառնեակներով նրանք գնադակահար ժայռերից ցած էին թափւում: Կենդանի մնացածները հերոսական ճիգ թափելով բռնում էին ընկածների տեղերը: Մի քանի բոպէս ևս և բարձրում հրացանաձգութիւնը փոխուեց կատաղի ճիւղերի. լսելի էր պողպատի հնչիւնը: Բայց այդ երկար չը տևեց: Մեծ կորուստներ տալով ասկեարները հասան ժայռերի բարձունքին և այնտեղ մնացածներին սւինների վրայ առան:

Այժմ Դանիէլ աղան իր ալբանացիներով ցածում մնաց, իսկ բարձրից որոտացին տաճիկների կանոնաւոր համազարկերը...

Բայց նրանցից քչերն էին հասել բարձունքին. հազիւ հարիւր յիսուն — երկուհարիւր մարդ... Մնացածները դիակները փռուել և ծածկել էին

Կանչակի կիրճը: Յաղթանակը մնացել էր արնաւուտներին, բայց նրանց առաջնորդը զրանով չը բաւականացաւ: Նա ասել էր, որ փաղիշահի զինուորներից ոչ մէկը կենդանի չը պէտք է վերադառնայ այդ կիրճից, և պէտք է ի կատար ածի իր խօսքը...

Ալբանացիների հրացանները քանի գնում աւելի քիչ էին պատասխանում թշնամիների զարկերին... Վերջապէս բոլորովին լռեց... ասկեարները ազատ շունչ քաշեցին. նրանք ուժասպառ էին եղել անհաւասար կռուում. բայց Ռահիմ-բաշին աւելի մռայլ էր. նա հեռադիտակն աչքերին բռնած շարունակ դիտում էր շրջակայ հովիտները...

Մի երկու ժամ անցած ցածում սկսեցին վառուել խարոյկներ: Բոպէս առ բոպէս նրանց թիւն աճում էր, նրանց շարքը ձգւում էր հեռուն... Դանիէլ աղան իր ժարդկանցով կիրճից դուրս եկաւ ու շրջապատեց լեռի ցցուած ժայռը: Մի երկու ժամ չի անցնի, նրանց օղակը կը սեղմուի և արնաւուտներն իրենց եաթաղաններն ատամներով բռնած ժայռն ի վեր մագլցելով կելնեն խողխողելու Ռահիմ-բաշու մի բռնուն մարդկանց... Այլևս ազատութիւն չը կայ: Նրանք գթութիւն չեն խնդրի, հետևապէս և մինչև առաւօտ առաջապահ գնդից ոչ ոք կենդանի չի մնայ... Սուլէյման փաշան այստեղ կը տեսնի իր ժարդկանց միայն այլանդակած դիակներն ու մշտական անարգանքը կը պատի այն

գօրավարի ճակատը, ով իր զինուորներին տա-
րել էր դէպի անխուսափելի մահ...

Այդ միտքը շանթահար արաւ Ռահիմ-բա-
շուն, նրա ձեռները թուլացան ու հեռագիտակը
կախ ընկաւ:

Այն աշտարակը, որի տակ պահ էին մտել
զինուորները, երեւի առաջին անգամը չէ որ խա-
րոյկով նշան էր տուել: Գուցէ դեռ լուսաբացին
Սուլէյման փաշայի բանակից տեսնեն այն: Ծեր
գօրականը կը հասկանայ, որ նրա առաջապահ
գունդը ոչնչացել է և այլ ևս յոյս չի դնի նրա
վրայ:

Իշխանական, սառը հրաման տուեց նա...

Մի ակնթարթում ասկեարները ժողովեցին
չորացած ցաքիներ, նրանցով լցրին աշտարակի
առաջին յարկը, և շուտով ծխի թանձր քուլանե-
րը փոխուելով հրաշէկ բոցերի, դուրս եկաւ նրա
վերնայարկից...

Անցաւ մօտ մի ժամ և յանկարծ հեռուում,
ալբանացիների թիկունքին, անտառապատ լեռ-
ների բարձունքում ևս վառուում է նման կար-
մրագոյն մի խարոյկ, որ քանի գնում մեծանում
է ու կարմիր լուսով վառում երկնակամարը...

Տեսել էին նշանն ու պատասխանում էին:

Սուլէյմանը մօտ է իր բանակով և շտա-
պում է օգնութեան հասնել Ռահիմ-բաշուն:

VI

Հինգ օր անցած, այն գիւղը, որտեղ ապ-
րում էր Դանիէլ աղան, եկաւ մահմեդական
առաջնորդ Իւսուֆ աղան և հարցնում էր, թէ
հովտից ինչ լուր կայ: Բայց նրան պատասխա-
նող չը կար. նա էլ մնաց, որ արշաւանքի գնա-
ցած եղբայրներից մէկն ու մէկը գայ:

Երկու օր յետոյ, արևի մայր մտնելուց ա-
ռաջ բակում լսուեց ամենքին ծանօթ Դանիէլ
աղայի ձայնը. նա երևաց...

Իւսուֆ աղան արագ նրան ընդառաջ գնաց,
բայց յանկարծ կանգ առաւ շուարած առաջնոր-
դի արտասովոր դէմքը տեսնելով:

Ծանապարհի փոշին ծածկել էր նրա թուխ
դէմքը, որի վրայ երևում էր լերդացած արեան
հետքը: Աչքերը տենդային փայլով վառում
էին, չորացած շրթուները ջղաձգաբար ցընց-
ւում...

— Զը, ինչ է, յաղթութիւն—գոչեց Իւսու-
ֆը ու մնաց սառած, պատասխանի սպասելով:

— Յաղթութիւն... բայց ոչ մեզ համար... և
Դանիէլը գլուխը կախեց. նա դժուար էր շըն-
չում...

Իւսուֆ աղան մի բանի անվճռական քայլ
արաւ ու յենուեց պատին: Սենեակում տիրեց
մեռելային լուրթիւն: Լսելի էր միայն երկուսի
ծանր շնչառութիւնը:

— Դէհ, գնանք թէ չէ:

Դանիէլ աղան ցնցուեց ու լուռ դիմեց
դէպի դուռը: Մահմեդականը հետեւեց նրան:

Այլևս ոչ մի խօսք չասելով, նրանք անցան
մի քանի նեղ փողոց. իջնելով ժայռերում փո-
րած նեղ անցքով հասան մի փոքրիկ հարթու-
թեան, որ կիսաբոլոր պատուած էր մեծ քարե-
րից դարսած մի պատով: Նրա ազատ եզերքը
կախուած էր անյատակ անդունդի վրայ: Չորս
ծերունիներ ու մի երիտասարդ ալբանացի, որ
ծանր վիրաւորուած լինելու պատճառով մնացել
էր գիւղում, յետ դարձան քայլերի ձայն լսելով,
լռելեայն նրանց ճանապարհ տուին, նորից անց-
քը փակեցին:

— Լսիր, արնաւուտ, ասաց Իւսուֆ աղան,
անցնելով Դանիէլի և նրա գիւղում կենդանի
մնացած մարդկանց մէջ. դու գիտես լեռնցիներ
ի խիստ օրէնքը—որ յաղթուած առաջնորդին
դատուած է նրա ժողովուրդը:

— Հարցրո՛ւ, ես սպասում եմ:

— Ո՛ւր են մեր եղբայրները, որոնց դու
առաջնորդեցիր դէպի Կանչակի կիրճը:

— Այնտեղ մնացին:

— Բոլորը, ոչ ոք չազատուեց:

Դանիէլ աղան լուռ գլուխը կախեց:

— Այժմ կարող ես պատմել. լսում ենք
քեզ...

Առանց գլուխը բարձրացնելու, խուլ, հա-
մարեա անլսելի ձայնով Դանիէլ աղան սկսեց իր
ցաւալի պատմութիւնը: Նա պատմեց, թէ ինչպէս

էր դիւրք մտել նրա խումբը հին աշտարակի մօտ,
ինչպէս ասկեարները մօտեցան կիրճին և ինչ-
պէս դիմաւորեցին նրանց: Պատմեց սարսափելի
կոտորածի մանրամասնութիւնները, մի քանի
խօսքով նկարագրեց տաճիկների յուսահատական
յարձակումն ու աշտարակին տիրանալը... Պատ-
մեց, թէ ինչպէս արնաւուտները սպանեցին վիրա-
ւաւորներին ու կիրճից դուրս եկան...

— Կաց, կաց... վերջապէս ընդհատեց նրան
Իւսուֆ աղան, ո՛ւր մնաց ապա մեր պարտու-
թիւնը, ինչպէս կոտորուեցին մեր եղբայրները:

— Ես ասում եմ միայն ինչ որ եղել է...

Մենք նրանց համարեա բոլորին էլ կոտորեցինք,
հազիւ միայն երկու հարիւր մարդ իրենց գըլ-
խաւորի հետ միասին ապաստանեցին հին աշ-
տարակի մէջ: Յաղթութիւնը մերն էր. փառա-
ւոր յաղթանակ, բայց մի քանի ժամից յետոյ
իմ խումբը ամբողջապէս կոտորուեց և դրա
յանցանքն իմն է: Գիւղից հեռանալիս ես խօս-
տացայ, որ զինուորներից ոչ մէկը կենդանի չը
պէտք է վերադառնայ և ուղեցի անպատճառ ի-
րագործել խոստումս... Բարձրութիւնն ամեն
կողմից շրջապատեցի և յարձակուեցինք այնտեղ
պահուած մեր թշնամիների վրայ: Բայց հազիւ
սուլացին առաջին գնդակները, որ Սուլէյմանի
բանակը երևաց մեր թիկունքին, և ոչ թէ Ռա-
հիմ բաշին, այլ մենք էինք շրջապատուած թըշ-
նամիներով... Կուռում էինք առիւծների նման,
բայց անհաւասար էին մեր ոյժերը... Արշալոյ-

սին ամենից վերջինը ես ընկայ... Երբ ուշքի եկայ, արևը թեքուել էր դէպի ծովը և տեսայ, որ արնաւուտների դիակները ծածկել են մերկ գետինը... Բոլորը մեռան... Սատանան էր քշել ծեր փաշային ու մէկ օր առաջ հասցրել Կանչակի կիրճը...

— Սատանան չէ, այլ քո կինը, կարճ վրայ բերեց ծերերից մէկը:

Դանիէլ աղան ցնցուեց և լալն չուած աչքերով նայում էր ծերունուն:

Այո, դու կրկնակի մեղաւոր ես, որ քո սնափառութեան համար մեր ամբողջ ցեղը դէպի մահ տարար և կորստի մատնեցիր. մեղաւոր ես, որ քո յարկի տակ պահում էիր արանացիներին թշնամի մի ժողովրդի աղջիկ, որ տաճիկներին զգուշացրեց մեզ դաւաճանելով:

Երիտասարդ արնաւուտը մնացել էր սառած, առանց խօսք արտասանելու:

— Այժմ, մեր բոլորի արհամարհանքն է միայն քո բաժինը, դանդաղօրէն շարունակեց ծերունին. բայց ինկատի ունենալով ու յարգելով քո անցեալը, մենք վճռեցինք աւելի թեթև պատժի ենթարկել քեզ... Դու պէտք է մեռնես:

— Լսեցիր, ասաց Իւսուֆ աղան մեկնելով ձեռքը դէպի դատապարտուածը.

Մեռիր:

Դանիէլը երկու ձեռքով բացեց իր կուրծքը դէպի ինքն ուղղած հրացանների դիմաց,

բայց յանկարծ վճռական մի շարժումով յետ քաշուեց:

Բոլորը զարմացած նրան նայեցին:

Թուլութիւնն արդեօք վերջին վայրկեանին ընկճեց աներկիւղ ու միշտ համարձակ առաջնորդին:

Ո՛չ. նա համարձակ բարձրացրեց գլուխը ու նրա դատաւորները նորից տեսան առաջուան Դանիէլ աղային:

— Հերիք է, եղբայրներ, արտասանեց նա մետաղի նման հնչուն ու հպարտ ձայնով. իջեցրէք ձեր հրացանները. ես չեմ կամենում, որ հայրենիքիս զաւակների ձեռքով ուղղած գնդակները խլեն իմ կեանքը, որը խնայեցին թշնամիների զէնքերը... Մնա՛ք բարով:

Համարձակ ու վճռական քայլերով մօտեցաւ նա ժայռի եզերքին, ձեռները խաչեց կրծքին ու ընկաւ ցած:

ՀՐԱՏ. ԲՃ. Ա. ԲՈՒԳՈՒՂԱՆԵՐ

Հայ ազագրութեան 400 և 800-ի Գիւտի 1500-ամեայ
յոբելեանի յիշատակին

1) Կորած Սարը և Ոսկէ Կուռքի դանձը	20 Կ.
2) Փորրիկ պատմութեանքներ	20 »
3) Գորիլլա և ուրիշ պատմութեանքներ	20 »
4) Երեք պատմութեանք	20 »
5) Անտառի զաւակները և ուրիշ պատմութեանքներ	20 »
6) Կրթական ճանապարհորդութիւն	20 »
7) Պէտք է հետեւի	20 »
8) Օրիորդ Ֆրիկետտա	20 »
9) Զօրապետ Տեմպետտան	20 »
10) Ալկմահարի ոսկին	20 »
11) Զօրավարի ընծան	20 »
12) Փորրիկ վայրենին	20 »

Մեր բժշկա-առողջապահական հրատարակութիւնները
պահեստը դառնում է «Գիւղանտեսի» խմբագրատանը:

ՊԱՏՐԱՍ ԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ
Ժողովրդական բժշկա-առողջապահական գրադարան

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0166325

Այս և ապագայում հրատարակու-
լիք գրքերի²⁴ այս սերիան յատկաց-
ւում է «Նուէր Մանուկներին» ըն-
կերութեան օգտին: